

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LVIII.

SZEGED
1977

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LVIII.

SZEGED
1977

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

IMRE SZÁNTÓ

Szerkesztette

SZÁNTÓ IMRE

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

MEGJEGYZÉSEK

MAURIKIOS CSÁSZÁR AVAR HÁBORÚJÁNAK UTOLSÓ ÉVEIHEZ
THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS ELBESZÉLÉSÉBEN

E. Frances egy rövid, de gondolatébresztő cikkben¹ néhány tényt idéz emlékezetbe a Maurikios kori bizánci—avar háborúk történetének egykorú vagy közel egykorú forrásaiból s azután ezekre a tényekre érdekes feltevést épít.

A Priskos parancsnoksága alatt Tomea (Frances szerint Tomis²) városát fedező bizánci haderő élelme fogytán volt³. A szemben álló avarok fedelme a bizánci írók megdöbbenő jóindulattal⁴ követség útján felajánlotta az ellenségnek, hogy ellátja élelemmel:⁵ ne éhezzenek a keresztények legnagyobb ünnepük, a közelgő nagypéntek és húsvét idején.⁶ Priskos először habozott elfogadni a cselt sejtető előzékenységet.⁷ Miután azonban szabályszerűen ötnapos fegyverszünetet kötött a két fél, mégis sor kerülhetett arra, hogy a barbár szekérszám küldje az élelmet a bizánci seregnek.⁸ A két haderő katonái közt általános fraternizálásra került sor.⁹ A fegyverszünet negyedik napján a kagán bejelentette, hogy ellenszolgáltatást vár az átadott élelmiszerekért: küldjön neki Priskos indiai fűszereket. A római vezér teljesítette e kívánságot.¹⁰ A keresztény ünnepek és az ötnapos fegyvernyugvás elmúltával a két barátkozó sereg ismét elvált egymástól.¹¹

E. Frances azzal magyarázza — s nem minden alap nélkül — a kagánnak egyébként teljességgel érthetetlen jótékonykodását az ellenséges sereg irányában, hogy ő igazában a bizánci katonák lekenyerezését, megvesztegetését kívánta elérni. Csak amidőn felismerte, hogy Priskos elővigyázatosságán terve megbukott, akkor — a fegyverszünet lejárta előtti napon — állt elő a kívánsággal: ellenszolgáltatást vár élelmiszerküldeményéért.

Frances fenti meggondolkoztató feltételezését hadd egészítsük még itt ki néhány megjegyzéssel. A kagán viselkedése az ellenséges sereg éhínsége idején nemcsak a

¹ Une épisode des guerres de Byzance contre les Slaves et les Avars au début du VIIe siècle: Revue des Études Sud-Est Européennes 6, 1968, 528—530.

² Vö. GH. ȘTEFAN, Tomis et Tomea. A propos des luttes entre Byzantins et Avars à la fin du VIIe siècle: Dacia 11, 1967, 253—258.

³ Th. S. VII 13,2 τοῦ δὲ ἡρὸς ἀνίσχοντος λιμὸς τοῖς Ῥωμαίοις ἐνέσκηψεν. Itt és a továbbiakban Theophylaktos Simokattést a következő kiadás szerint idézem: Theophylacti Simocatae historiae. Ed. C. DE BOOR—P. WIRTH, Stuttgartiae 1972.

⁴ Th. S. VII 13,3 παραδόξῳ προνοίᾳ τινι.

⁵ Th. S. VII 13,3 ὁ Χαγάνος πρὸς τοὺς Ῥωμαίους πρεσβεύεται ... λύσιν τῷ λιμῷ ἐπιθεῖναι.

⁶ Th. S. VII 13,3 μελλούσης ... ἐπιβήσεσθαι τῆς μεγάλης τῶν Χριστιανῶν εορτῆς, καὶ πάθος ὁμοῦ καὶ ἀνάστασιν τοῦ σωτῆρος εορτάζειν θεοῦ.

⁷ Th. S. VII 13,4 Πρίσκος ... διηπόρει τε καὶ ἡπίσται.

⁸ Th. S. VII 13,4 πιστεῖς Ῥωμαῖοι τε καὶ βάρβαροι ἔδωσαν καὶ ἀντελάμβανον πενθημέρους σπονδὰς συστήσασθαι ... ἀμάξας ... ὁ Χαγάνος ἐπισιτισμῶν λιμῶν τούτων τοῖς Ῥωμαίοις παρείχετο.

⁹ Th. S. VII 13,7 συνηλίζοντο ... τὰ ἀντίθετα καὶ οὐκ ἦν δέος ἐν ἑκατέραις δυνάμεισιν.

¹⁰ Th. S. VII 13,5—6 τετάρτη δὲ ἡμέρα ... ὁ Χαγάνος πρέσβεις ἐξέπεμπεν Ἰνδικὰς ὑπὸ τοῦ Πρίσκου λαβεῖν ἀξίων χαρυτσίας. ὁ μὲν οὖν στρατηγὸς τοῦ βαρβάρου τὴν ἀξίωσιν ἐθεράπευε.

¹¹ Th. S. VII 13,7 διαχωρίζεται ἀπὸ τῶν Ῥωμαίων ὁ βάρβαρος.

hadviselés általános szabályai szempontjából mondható érthetetlennek, illetőleg különleges magyarázatot igénylőnek, hanem még inkább ilyennek minősül, ha a sajátosan avar stratégia és taktika alapelveit idézzük fel. A Maurikios-féle Stratégikon pontosan ebben az időben íródott és a korabeli avar(-türk) hadviselés egyik legjellemzőbb vonásaként azt említi, hogy e nomádok előszeretettel igyekeznek nyílt fegyveres összecsapás helyett utánpótlási nehézségekkel megtörni az ellenséget (Maur., Strat. XI 2,5 νομαδικὰ ... σπουδάζοντα οὐ τοσοῦτον τοὺς ἐχθροὺς χειρὶ καταγωνίσασθαι, ὅσον ... ταῖς τῶν ἀναγκαίων στενώσεσι; Maur. Strat. XI 2,17 szerint várostromnál καταννοῦντες τὴν τῶν ἀναγκαίων ἔνδειαν τῶν ἵππων ἢ τῶν ἀνδρῶν προσκαρτερεῖν, ἵνα τῇ στενότητι τούτων χειρῶσονται τοὺς ἐχθροὺς). Vegyük még ehhez hozzá, hogy a maurikios Stratégikon (XI 2,18) azok között a körülmények között, amelyekre az avar seregek a legérzékenyebbek, első helyen éppen egy ellátási problémát, a takarmányhiányt tünteti fel (ἐναντιοῦται αὐτοῖς ἔνδεια βοσκῆς διὰ τὸ πλῆθος ὧν ἐπιφέρονται ἀλόγων). Mindez együtt jelentősen megnöveli Frances feltevésének a valószínűségét: az avar sereg részéről a természetes és várható az lett volna, hogy örömmel látja s lehetőleg fokozza az ellenség táborában az élelemhiányt. Ha ennek éppen az ellenkezőjét tette a kagán, ez mással, mint a bizánci katonák lekenyerezésének a szándékával aligha magyarázható.

Theophylaktos Simokattés (közvetett?) forrása a fentiek elbeszélésénél minden bizonnyal Priskos főparancsnokságának (vagy valamelyik tisztjének) a hadinaplója volt.¹² Ebben, úgy tűnik, puritán tárgyalgossággal csak a tényeket jegyezték be; ám a kagán gondosan leplezett és végül is meghiúsult megvesztegetési szándéka nem tarthatott a naplóvezető számára ismert tények közé. Ezért hallgat Theophylaktos az avar jótékonykodási manipuláció feltételezhető igaz indokáról s csak csodálkozik a soha nem tapasztalt barbár nagylelkűségen (Th. S. VII 13,5 μέχρι τῶν χρόνων τῶν καθ' ἡμᾶς τῶν παραδοξολογουμένων τὰ τῆς βαρβαρικῆς φιλανθρωπίας ταύτης καθέστηκεν).

Röviddel az említett események után egy másik bizánci hadvezérrel, Komentiolossal került szembe Moesiában a kagán. Ennek a generálisnak a viselt dolgaiból a következőket idézi fel Frances Theophylaktos nyomán. Az avar sereggel való találkozás előtti éjszaka titokban követet küldött a kagánhoz.¹³ Saját seregének viszont olyan módon adott utasítást a fegyverbe szállásra, mintha nem komoly ütközet, hanem csak hadiszemle következne.¹⁴ Napfelkeltekor így a kellően fel nem készült császári katonaság döbbenet pillantotta meg a harcra kész ellenséget.¹⁵ Minthogy az avarok mégsem támadtak azonnal, a rómaiak utóbb előkészíthették fegyverzetüket az ütközetre.¹⁶ Am ekkor Komentiolos ismét zűrzavart okozott saját hadseregében csapattestek érthetetlen ide-oda küldözgetésével.¹⁷ Aztán még fokozta a fejtelenséget a jobb szárny titokban elrendelt visszavonulásával,¹⁸ majd válogatott katonái éjjélkor

¹² Vö. H. W. HAUSSIG, Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23, 1953, 400. Részletesen foglalkozunk ezzel a kérdéssel az alábbi előkészületben levő munkában: Jean d'Épiphane et les autres sources de l'Histoire universelle de Theophylacte Simocatta.

¹³ Th. S. VII 13,9 νυκτὸς ... μεσούσης ἐν ἀπορρήτῳ πρὸς τὸν Χαγάνον ... ἐξέπεμψεν ἄγγελον.

¹⁴ Th. S. VII 13,9—10 οὐ γὰρ ἔφησε Ῥωμαίοις ἐξ ἐωθινοῦ ποιήσασθαι παράταξιν ... ἐδόκει ... αὐτοῖς ἐξέτασιν τοῦ ὀπλιτικοῦ ποιήσασθαι ἐθέλειν τὸν στρατηγόν.

¹⁵ Th. S. VII 13,11 τὰς ἀκτῖνας ... ἡλίου περιβαλόντος τῇ γῇ ὀρώσιν οἱ Ῥωμαῖοι μετ' εὐχοσμίας συντεταγμένον τὸν βάρβαρον.

¹⁶ Th. S. VII 14,1 Ῥωμαῖοι ... θεασάμενοι ἀναβολὴν τῆς ἐπιβολῆς τοὺς βαρβάρους λαμβάνοντας σιδηροφοροῦσιν ἅπαντες λίαν ὀπλιτικῶς.

¹⁷ Th. S. VII 14,2 τῇ ... ἀλλοπροσάλλῳ μεταθέσει τῶν τάξεων πολλῆς αἰτίας γίνεται ἀκοσμίας.

¹⁸ Th. S. VII 14,3 ὁ στρατηγὸς τῷ δεξιῷ ... κέραι ἐν παραβύστῳ ἐδήλου ... πρὸς φυγὴν παραντίκα χωρῆσαι.

titokban végrehajtott elmenekítésével.¹⁹ Betetőzte Komentiolos hadvezérhez méltatlan viselkedését, hogy azzal a cinikus ürüggyel, miszerint pár mérföldre vadászni megy, faképnél hagyta a támadó ellenséggel farkasszemet néző hadseregét és gyáván elfutott.²⁰ Drizipera lakói kövekkel és szidalmakkal kergették el városuk alól a szégyenletesen menekülő generálist.²¹ A vezér nélkül maradt, megzavart sereg bátran verekedett ugyan, de nem kerülhette el a szörnyű veszteségek közepette történő visszavonulást, ami megnyitotta a dúló, gyújtogató avar had előtt az utat Konstantinápoly felé. A főváros lakossága körében pánik tört ki s már az Ázsiába menekülés gondolatával foglalkoztak az emberek. Csak a nomádokat megtizedelő pestis juttatta felélegzéshez a birodalmat; ám így is nagy anyagi áldozatokkal, húszezer arany év-pénzmeléssel tudta békére és visszavonulásra bírni a kagánt a császár követe.²² A thrákiai hadsereg küldöttsége, amelynek Phókas centurio, a leendő császár is tagja volt,²³ árulással vádolta Komentiolist.²⁴ Maurikios azonban vakon bízott kedvencében, kieszközölte az ellene emelt vád elejtését s aztán újra stratégosszá nevezte ki őt.²⁵ Ez alkalommal sem viselkedett katonához méltóan: öncsokítással betegséget színélve távol maradt a harcoktól,²⁶ miközben vezértársa, Priskos Maurikios korának legfényesebb győzelmeit vívta ki a dunai fronton, mélyen behatolva az avar törzsország szívébe.

A fenti tényeket összevetve a korábban megbeszélt epizóddal Frances arra a feltevésre jut, hogy a kagán Komentiolosnál megpróbálkozott a megvesztegetéssel és ez teljes mértékben sikerült is neki. Komentiolos valóban árulást követett el: a thrákiai hadsereg ilyen értelmű vádemelése tényekre épült. Csak mint Maurikios kegyence úszhatta meg a feljelentést. Ezt a feltevést tartja valószínűnek Frances annak ellenére, hogy felismeri: Theophylaktos Simokattés maga csak lelkiismeretlen és gyáva hadvezérnek tudja Komentiolist, szándékosan az ellenség kezére játszó árulónak nem.

Magunk itt néhány kiegészítéssel kívánjuk az eseményeket még jobban megvilágítani, illetőleg Komentiolosnak az avarokkal való összejátszását valószínűsíteni.

Mindenekelőtt persze szükségesnek látszik utalni arra: a Theophylaktostól említett tény, miszerint Komentiolos a megütközés előtti éjszakán követet indított a kagánhoz,²⁷ még akkor sem árulás egyértelmű bizonyítéka, ha feltételezzük (amit a historikus nem mond ki), hogy a küldött dölga a bizánci hadsereg másnapi harcba bocsátkozásának a közlése volt. Ellentétben más korok stratégiai gyakorlatával a népvándorlás e századában nem ritkán fordult elő, hogy az ellenséges seregek előre megállapodtak a napban, amelyen megütköznek. Így tett a betegséget színélve Viminaciumban tétlenkedő Komentiolos erélyes és diadalmas vezértársa, Priskos is, aki az avar törzsország szívében a Tiszánál (vagy a Temesnél) megegyezett a kagánnal az

¹⁹ Th. S. VII 14,5 *μεσούσης ... νοκτός ... επιλέκτους ὁ στρατηγὸς συμφραζάμενος ἐν ἀπορητῷ διαφυγεῖν αὐτοῖς ἐγγελεύεται.*

²⁰ Th. S. VII 14,5 *ὁ Κομεντιόλος ... κατειρωνεύετο ὡς ἀπὸ τεττάρων σημείων κωνηγετεῖν διὰ τοῦτο. ἢ ποδῶν εἶλεν, τὴν ἀπόδρασιν ἐποιεῖτο.*

²¹ Th. S. VII 14,10 *ὁ δὲ Κομεντιόλος ἀσχημῶ φωνῇ πρὸς τὰ Δριζίπερα παραγίνεται ... οἱ δὲ ἄστοι ὕβρουν καὶ λίθοις τὸν ἀπόμεχον στρατηγὸν ἀπεπέμποντο.*

²² Th. S. VII 14,6—15,14.

²³ Theophanes, Cron. a. m. 6092 p. 280,15 ed. C. DE BOOR.

²⁴ Th. S. VIII 1,9 *ἀποστέλλουσι πρέσβεις αἱ περὶ τὴν Θράκην τῶν Ῥωμαίων δυνάμεις πρὸς Μαυρίκιον τὸν αὐτοκράτορα προδοσίαν κατατιώμεναι Κομεντιόλον τοῦ στρατηγοῦ.*

²⁵ Th. S. VIII 1,10 *τοῦ βασιλέως ἐκλιπαρῶντος τοὺς πρέσβεις λαμβάνει ἡ κατηγορία τὴν ἐγκοπὴν καὶ ἀδῆις ὁ Κομεντιόλος γίνεται στρατηγός.*

²⁶ Th. S. VIII 2,5 *μαχαίρα ... ἰατρῶν τὰς ἐπὶ τῆς χειρὸς φλέβας ἀποτμηθεὶς ἐπὶ αἵματος ἐκροῇ εὐφύμως πρὸς διὰ τὴν δειλίαν ἀπόμεχος ἦν.*

²⁷ Ld. a 13. jegyzetet.

elkövetkező ütközet napjában, ám az összecsapás időpontjának közlését nem alatto-
mos árulás, hanem sikeres harci felkészülés kísérte (Th. S. VIII 3,8—9 *στρατοπεδεύει
ὁ Πρίσκος ἐπὶ τὸν Τισσὸν ποταμὸν ὁρίζεται τοιγαροῦν ἑκατέρα δυνάμει ἡμέρα πρὸς
πόλεμον ... οἱ μὲν Ῥωμαῖοι ... τοὺς βαρβάρους κατεπολέμησαν ... νίκην ἐνδοξότεραν
τὸ ... ὀπλιτικὸν ἀνέδησαν*). Vagy hogy még egy példát említsünk, 547 táján a gepi-
dák és langobardok egymás ellen háborúra készültek s ők is előre megállapították
az ütközet időpontját (Procop., bell. Goth. III 34,2 *ἐκάτεροι ὥρων τοῖς πολεμίοις
διὰ μάχης ἵεναι, χρόνος τε τῇ ξυμβολῇ τακτὸς ὤριστο*).²⁸

Mint láttuk Theophylaktos Simokattész szerint Komentiolos nem volt áruló,
csak csapnivaló hadvezér. Ennek a bizánci historikusnak az elbeszéléséből kiindulva
E. Frances csak mint feltevést adhatta elő, hogy Komentiolos paktált az ellenséggel.
Ám ez a megállapítás valójában mégsem csupán feltevés: Theophylaktostól ezen a
ponton független bizánci történeti hagyomány, amely Theophanésnél (Chron. a. m.
6092 p. 278, 31—34) jól megfogható, és amelyet későbbi szerzőknél (pl. Georg. Mon.
p. 658, 18—659,9 ed. C. de Boor) további részletek feltüntetésével látunk viszont,
kereken kimondja, hogy Komentiolos szándékosan szolgáltatta ki katonáit az avar
hadsereg prédájául; machinációja következtében számosan elestek, vagy tizenkét-
ezren pedig hadifogságba kerültek (vö. Zonar. XIV 13,9—19). Egy Ióánnész Antioche-
us neve alatt fennmaradt töredék azt is valószínűsíti, hogy Komentiolosnak az ellen-
séggel való összejátszását már egy közel egykorú forrás ismerte, nem csak századok-
kal későbbi krónikások mesélnék róla (Io. Ant. fr. 218^b = Excerpta de insidiis p.
147,26—29). — Más kérdés, hogy ezek a források a kagán kezére játszás okát nem
Komentiolosnak az avarok általi megkörnyékezésében jelölik meg, hanem császári
utasításban. Maga Maurikios lett volna az, aki fegyelmézetlenkedés és felségsértő
hangulatkeltés miatt úgy büntette meg sok ezer katonáját, hogy az avaroknak szol-
gáltatta ki őket.²⁹ Ez a beállítás azonban elválaszthatatlanul összefügg Maurikios
bukását és gyermekestül való kivégeztetését vallási színezetbe burkoló kegyes legen-
dákkal; történelmi hitele nem több, mint a legendaké, amelyek a halála után Bizánc-
ban és a keleti (nesztorianus és monofizita) keresztényeknél egyaránt szentként tisz-
telt uralkodó alakja körül szövéődtek. Ilyenformán, ha a történelmi valóság — és nem
a legendaképződés — vizsgálata szempontjából nézzük a kérdést, nyugodtan figyel-
men kívül hagyhatjuk azt a minden belső valószínűséget eleve nélkülöző híradást,
miszerint Bizánc legfőbb hadura nem talált alkalmasabb eszközt vétkes katonái meg-
fenyítésére, mint hogy ellenfele kényének szolgáltassa ki azokat. Ha pedig nem csá-
szári parancs volt Komentiolos ellenséggel való paktálásának a tényleges oka, ugyan-
mi más lehetett volna, mint az, hogy a kagán valamiképpen megkörnyékezze?

Végül még két olyan híradással szolgálnak a kútfők, amelyek alighanem szintén
Komentiolos machinációival kapcsolatosak. Lássuk most ezeket.

Priskös és a kagán első Tisza (vagy Temes) vidéki összecsapásáról feljebb emlí-
tést tettünk. A második ugyanitt lefolyt ütközet a bizánci offenzíva legjelentősebb
haditényje volt:³⁰ a folyónak szorított ellenség egy része vízbe fúlt,³¹ más része fogság-
ba esett.³² A bizánci haderő valójában feltétlen urává lett a helyzetnek az avar főzrs-

²⁸ Vö. P. LAKATOS, Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden, Szeged 1973, 22, 77—78. Hasonló
eljárásról szól a bizánci—perzsa hadszíntér eseményei kapcsán Th. S. III 7,14—15.

²⁹ Zonar. XIV 13,9 *Κομεντιόλον δὲ στεῖλας ὁ βασιλεὺς κατὰ Χαχάνον μετὰ πολυπληθοῦς στρατιᾶς
λέγεται ἐντείλασθαι αὐτῷ προδοῦναι τοῖς ἐναντίοις τὸ στρατιωτικὸν διὰ τινος στάσεως καὶ ἀταξίας τού-
τοις μνησικακῶν*.

³⁰ Th. S. VIII 3,13 *γίνεται ... κατὰ τοῦτον τὸν χώρον μεγίστη καὶ ἀξιολογωτάτη παράταξις*.

³¹ Th. S. VIII 3,14 *ἐγκρατῶς ... ἐπὶ τὰ ῥεῖθρα τοῦ ποταμοῦ ἀπονίγονται*.

³² Th. S. VIII 3,15 *ἐξωγεῖτο δὲ μετὰ τὴν ἦτταν τὸ βάρβαρον*.

ország déli szélén is, még inkább a birodalom dunai határán. Maurikios a fővárosban ennek ellenére úgy intézkedett, mint akit rettegésben tartanak a kagán fenyegetései: levélben parancsot adott Priskosnak az avar nemzetiségű hadifoglyok szabadon bocsátására (Th. S. VIII 4,2 *ὁ Μαυρίκιος ταῖς ἀπειλαῖς τοῦ βαρβάρου καταπλαγεῖς ... δι' ἐπιστολῆως τῷ Πρίσκῳ προσέταξεν ἀποδοῦναι τοὺς ζωγρηθέντας τῷ Χαγάνῳ Ἀβά- ρους*). Theophylaktos elmondja, hogy a császár a kagán fogolykikérő követségének érkezésekor még nem tudott a hadszíntéren történekről vagyis Priskos sorsdöntő győzelméről (Th. S. VIII 4,1 *ὁ ... Χαγάνος πρὶν τι τὸν αὐτοκράτορα τῶν γεγενημένων ἐν εἰδήσει γενέσθαι, πρέσβεις ἐς Μαυρίκιον ἐπεμψεν, ἀναλαβεῖν τοὺς ζωγρηθέντας πειρώ- μενος*), ezért vezethették félre a kagán fenyegető üzenetének szavai (Th. S. VIII 4,2 *τοῦ βαρβάρου ... τοῖς λόγοις ἀποβουκολούμενος*). Elképzelhető volna azonban árulás nélkül, hogy a császár fővezérének, Priskosnak a jelentése az elhatározó diadalról lassabban érkezett a birodalom hadi útjain Konstantinápolyba, mint az ellenség követsége, amely a döntő győzelem alkalmával bizánci hadifogságba esett avarok kiadását követelte? (Mert a végső sorsdöntő ütközet előtti hadműveletek elbeszélé- sénél avar nemzetiségű foglyokról szót sem szol Theophylaktos, aki pedig a forrásul szolgáló hadinaplóból látható előszeretettel vesz át minden, a bizánci sikerek nagy- ságára utaló adatot.) A rejtélyt, hogyan érkeztek Priskos győzelmének hírhózió ké- sőbb a császárvárosba, mint az avar követség, egy csapásra megoldja a felismerés, hogy Komentiolos a kagán kezére játszott. A bizánci haderő Duna balparti, kemény harcokkal megszerzett hídfőállása a Tisza (vagy Temes) vidéki előnyomuláskor Vi- minaciummal szemben volt (Th. S. VIII 2,2 et 4 *οἱ Ῥωμαῖοι πρὸς τὸ Βιμινάκιον γίνονται ... σχεδίας συρράψαντες ... τὸν ποταμὸν διενήξαντο ... κρατοῦσι τῶν ἀντιθέτων δυνάμεων*). Az ellenség földjén működő sereg és a főváros között minden összeköt- tetés Viminaciumon át futott. És itt, Viminaciumban a legmagasabb rangú generá- lis Komentiolos volt, aki, mint láttuk, tettetett betegséggel vontat ki magát az avar földi harcokban való részvétel alól (Th. S. VIII 2,5 et 7—8 *Κομεντίολος ἄμα τῷ Πρί- σκῳ εἰς τὸ Βιμινάκιον τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο ... πείθεται ὁ Πρίσκος τὸν Κομεντίολον καταλιπεῖν ... καὶ οὖν καταλιμπάνει τὸ Βιμινάκιον*). Több mint valószínű, hogy en- nek a Komentiolosnak az ügyes mesterkedése késleltette Priskos elsöprő győzelmé- nek hírvivőit és segítette elő a vele összejátszó nomád fejedelem küldöttségének gyors Konstantinápolyba jutását.

A szabotázs, tudatos kártevés az avar fronton harcoló bizánci sereggel szemben megmutatkozott abban is, ahogyan Komentiolos a győztes császári katonaságot jól kiérdemelt téli pihenésére vezette. Bár egy a vidék viszonyait kitűnően ismerő öreg hegyi kalauz világosan megmondta, hogy az Al-Dunától a Balkán hegység gerincén át Philippopolisba vezető úgynevezett Traianos-féle ösvényt (Th. S. VIII 4,3 *τὴν λεγομένην Τραιανοῦ ... τρίβον*) kilencven esztendeje nem lehet használni, mégis ezen a zord és járhatatlan csapáson indította délnek a csapatokat. Az eredmény az lett, hogy rengeteg katona és a sereg háts állatainak jó része a hideg időjárás viszony- táságainak esett áldozatul.³³

Felvetődik a kérdés, mi lehetett az indítéka Komentiolosnak, hogy az ellenség kezére játsszon. Sajnos Theophylaktos elbeszéléséből világosan nem tetszik ki, hogy Komentiolos az itt szóban forgó két hadiesztendőben Priskos alá vagy fölé rendelve avagy esetleg egyenrangú vezértársaként működött-e a dunai avar fronton. Mégis egy passzus alapján helyesnek látszik abból kiindulnunk, hogy forma szerint Pris-

³³ Th. S. VIII 4,5 et 7 *ὑπείναι ... τὴν τρίβον ταύτην ἀδιεξόδευτον ἀπὸ ἐτῶν ἐνενήκοντα ... μεγάλου γεγονότος τοῦ κρύους καὶ τῆς τῶν πνευμάτων πικρότητος ἐγκρατῶς ἐγκειμένης, ὅλλονται πολλοὶ τῆς δυνάμεως τῶν τε νοποφόρων ζώων ἢ πλείστη ἀπόμοιρα*.

kos volt a fővezér. Amikor ugyanis a császár elhatározta, hogy felmondja az avarokkal kötött békét, eme elhatározását végrehajtás céljából Priskossal közölte.³⁴ Alig elképzelhető, hogy egy ilyen uralkodói döntésről ne a legfőbb parancsnok kapott volna elsőként tájékoztatást és utasítást annak végrehajtására.³⁵ Ám ha Priskos volt a fővezér s Komentiolos a császár különös kegyét élvező³⁶ generálisként működött mellette a hadszíntéren, akkor könnyen érthető viselkedése. Minthogy valamennyi harci siker elsősorban a mindenkori fővezér presztízsét és dicsőségét növelte, Komentiolos úgy érezhette, hogy neki, mint Priskos riválisának,³⁷ az adott helyzetben nem érdeke a keletromai haderő sikeres működése, inkább ennek az ellenkezője. Hogy egy alvezéri beosztásával elégedetlen és a fővezérre irigy császári generális ilyen helyzetben mire vetemedhetett, azt világosan megmondja Theophylaktos művének egy másik részlete a Nymphios folyó melletti ütközet elbeszélésében (I 9,5-11). Itt Kurs, a bizánci balszárnny parancsnoka egyszerűen nem bocsátkozott harcba a centrummal és a jobbszárnnyal egy időben, sőt kardcsapás nélkül visszavonult és ezzel az egész sereg súlyos vereségét idézte elő. S tette mindezt azért, mert a győzelem elsősorban a fővezér, Ioánnés Mystakón dicsőségét öregbítette volna, azét a fővezérét, akit ő szerencsésebb riválisaként irigyelt s akinek diadalát elősegíteni semmi áron sem kívánta; inkább kudarcát óhajtotta³⁸.

Ugyanaz az indíték, amelynek hatása alatt Kurs bajtársainak ütközetben való cserbenhagyására vetemedett, munkálkodhatott Komentiolos lelkében is, amikor inkább játszott az avarok kezére, csak hogy Priskos fővezéri dicsőségét semmiképpen se növelje³⁹.

³⁴ Th. S. VIII 2,1—2 *καὶ δημηγορήσαντος Πρίσκου περιχίεται ἡ πρὸς Ἀβάρους καὶ Ῥωμαίων εἰρήνη· ὁ γὰρ αὐτοκράτωρ ... παρασπονδῆσαι διὰ βασιλικῷ προτάγματι ἐγκυλεύεται.*

³⁵ Más kérdés, hogy ez az utasítás a többi parancsnokot is kötelezte (Th. S. VIII 2,1 *ὁ γὰρ αὐτοκράτωρ ... στρατηγούς ... ἐγκυλεύεται*).

³⁶ Komentiolos karrierjéről, amelyet nem túl sikeres működése ellenére szemmel láthatóan a császár kegyéből futott be, ld. Th. S. I 4,6—6,3; 7,3—4; 8,11; II 10,8—17,9; III 5,16 (vö. Euagr. hist. eccl. VI 15 p. 233 ed. J. BIDEZ—L. PARMENTIER); III 6,1—2; IV 10,9; 12,8; 14,5; 15,17; V 2,7—8, 8,1; VII 13,8—14,10; 15,4; VIII 1,9—2,8; 4,1—8; 8,6; 13,2. — Ld. még P. GOUBERT nem minden ponton meggyőző cikkét: *Les gouverneurs de l'Espagne byzantine: Études Byzantines* 3, Paris—Bucarest 1946, 129—139.

³⁷ Hogy Komentiolos és tehetségesebb kollégája, Priskos között nem szokványos rivalizálás folyhatott, ez Theophylaktosnál a sorok közül kiolvasható (ld. pl. VIII 2,6—7). Közvetve ugyancsak erre utal az a tény is, hogy míg Komentiolos katonai vereségei, illetve sikertelensége ellenére láthatóan élvezte a császár bizalmát (vö. 36. jegyzettel), addig Priskost, bár sikeresen hadvezérkedett, sőt Maurikios korának legfényesebb győzelmeit aratta az avar fronton, kétszer is leváltotta az európai haderők főparancsnoki tiszttségéből az uralkodó (Th. S. VI 11,2; 21; VII 1,1; VIII 4,8—9). Ugyancsak Komentiolos és Priskos személyes ellentétére vethet fényt az, ahogyan sorsuk alakult a hadsereg zendülése és Phókas hatalomra kerülése idején: Komentiolist az első között végeztette ki az új császár, míg Priskost a birodalom második emberévé, comes excubitorummá emelte (Th. S. VIII 13,2; Theophanes, chronogr. a. m. 6095 p. 292 ed. C. DE BOOR).

³⁸ Th. S. I 9,9 *Κούρης δ' οὐκ ἐνέμιξε χεῖρας ἐβάσκανε γὰρ τὸν Ἰωάννην εὐπραγίας περὶ, ἅτε διὰ μεγίστην ἀγωνισομένην δόξαν.*

³⁹ Személyes indítékokból a birodalmi érdekekre való fittyet hányás nem lehetett ritka jelenség az itt szóban forgó korszak bizánci hadvezéreinél, főembereinél. S arra is van nem egy példa, hogy az ilyen magatartást nem büntette szigorúan a császár, illetve a bizánci kormányzat. Jellemző ebben a vonatkozásban Philippikosnak, a császár sógorának az esete. Ő ugyanarra a Priskosra volt feltékeny, mint akire Komentiolos. Miután maga balsikerrel fővezérkedett a perzsa hadszíntéren s ezért a császár Priskost nevezte ki helyébe, szándékosan idő előtt a sereg tudomására hozta a tervezett zsoldoskötést azzal a szándékkal, hogy így bősítse már előre utódja ellen a katonákat. Indiszkreciójának nem jelentéktelen része volt abban, hogy a hadsereg fellázadt és egy esztendeig nem teljesítette a császár, illetve a kinevezett hadvezérek parancsait, válságos helyzetbe sodorva ezzel a birodalmat. Philippikos a történetek ellenére nemcsak hogy felelősségre vonásban nem részesült, hanem újra fővezéri kinevezést is nyert (Th. S. III 1,1—2; 2,11).

Dolgozata utolsó bekezdésében a Priskos seregének lekenyerezésére irányuló eredménytelen és a Komentiolos megnyerését célzó eredményes avar megvesztegetési kísérlet feltételezése után E. Frances egy harmadik esetre is utal futólag, amelynél hasonló hipotézis megkockáztatható. A kagán embereinek a keze benne lehetett, mondja, a 602 évi katonai lázadás kirobbantásában, amelynek eredményeképpen a birodalom dunai hadserege Phókas vezetésével Maurikios megbuktatására a fővárosba vonult és ezzel fedezetlenül hagyta az avar határt.

Eme odavetett elgondoláshoz közvetlenül a forrásokból származó alátámasztást nem ad a tudós szerző. Hadd mutassunk ezért mi rá Theophylaktos egy híradására, amelynek fényénél szinte tapintani tudjuk avar emisszáriusoknak a birodalmi katonaság közelébe férkőzését. Közvetlenül mielőtt a császári hadsereg lázadásának az elbeszélésébe kezdene a historikus, elmondja, hogy Apsich vezetésével a Bizánchoz pártolt anták megbüntetésére indult egy avar sereg s ekkor a kagán számos katonája a keletrómaiakhoz csatlakozott (Th. S. VIII 5,13—6,1 *ὁ Χαγάνος ... τὸν Ἀψίχ μετὰ στρατοπέδων ἐξέπεμπεν, ὅπως τὸ τῶν Ἀντῶν διολέσειεν ἔθνος, ὁ σύμμαχον Ῥωμαίοις ἐτύγγανεν ὃν τούτων δὴ γιγνομένων, ἀποστατοῦσι τῶν Ἀβάρων πλήθι τινὰ αὐτομολεῖν τε τῷ αὐτοκράτορι κατηπείγοντο*). A nomád fejedelem lépéseket tett a dezertálók visszapártoltatására (Th. S. VIII 6,1 *ὁ Χαγάνος ... πολὺς ἦν ἀντιβολῶν καὶ σοφιστεύων μεθόδους πολλὰς ἀντιμεταστῆσαι τὴν ἀποστατήσασαν δύναμιν*), tehát valamilyen kapcsolatot létesített átállt harcosaival, amidőn azok immár a birodalmi hadsereg kötelékébe tartoztak. Ilyen szituáció mellett szinte biztosra vehető, hogy a kagán emberei befolyásolni tudták s befolyásolták is a keletrómai haderő hangulatát, elhatározásait. Kérdésként még az is felvethető, nem volt-e eleve kitervelt fogás az avar hadvezetés részéről, hogy néhány katonai egysége a dezertálás látszatát keltve férkőzzék az ellenség soraiba.

Iohannes Ephesinus szír egyháztörténetének harmadik része (VI 25) Maurikios uralkodásának elején egyebek mellett ezt közli a balkáni tartományokat előzőnlő szlávokról: „...et pugnare melius quam Romani didicerunt, homines simplices qui extra silvas et loca densa virgultorum se ostendere non audebant, et arma quid sint praeter duo vel tria *λογγάδια*, quod est hastae, nesciebant”⁴⁰

E. Frances először megállapítja: a szlávokról szóló híradás, hogy a fejlettebb bizánci haditechnikát elsajátították, minden bizonnyal az avarokra is vonatkoztatható, akik például Drzipera alatt nagy ostromgépeket ácsoltak⁴¹ és a birodalom dunai határerődjeit (mint Singidunum, Viminacium, etc.) könnyen rohanták le⁴². Másodszor annak a feltételezésének ad hangot E. Frances, hogy az ellenség megvesztegetése mint a hadviselés egyik eszköze szintén a keletrómaiaktól ellesett rafinéria volt a kagán kezében.

Ami a haditechnika elsajátítását illeti, nem kétséges, hogy az avarok ebben az irányban nagy lépéseket tettek közép-dunai honfoglalásuk (567) után. Nyílt terepen persze a steppei nomádok lovas taktikája, rendkívüli mozgékonyasága eleve egyenrangúságot, ha nem éppen fölényt biztosított a kagánnak a császári haderővel szemben (a lovas biztonságát nagy mértékben növelő vaskengyelt például Európa az avarok és türkök előtt nem ismerté, használatát a bizánciak is tőlük tanulták el).⁴³ Egyéb vonat-

⁴⁰ Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri, series III, tom. III, Versio, interpretatus est E. W. Brooks. Lovanii 1936, p. 249.

⁴¹ Th. S. VI 5,4 *ἐλεπόλεις ... ὁ βάρβαρος ἐτεκταίνετο*.

⁴² Th. S. I 4,1—4. Persze itt nem annyira az avar technikai készség, mint inkább a váratlan támadással szembeni bizánci készületlenség volt a kagán sikereinek az oka.

⁴³ A vaskengyel primitívebb előzmények (szijskengyel, fakengyel) után a steppe türk és avar

kozásban azonban természetesen a birodalom technikai készültsége jelentősen felette állott a nomadizáló avarokénak. Az avarok, úgy látszik, nemcsak általában kívánták a nekik dolgozó munkáskezek számát gyarapítani, amidőn tíz- sőt százezer számra hurcoltak magukkal hadifoglyokat az imperiumból, hanem kifejezetten a fejlettebb technikában, ipari eljárásokban jártas alattvalók szerzésére is pályázhattak. Nem véletlen, hogy a korai avarokor (kb. 567—680) fémművességét az archeológiai leletek tanúsága szerint bizánci lemezpréselési technika jellemzi⁴⁴ s hogy például ebből az időszakból bizánci szerszámkészletű ötvös sírja került elő Kunszentmártonban.⁴⁵ Írott források elszórt híradásai is tanúsítják az avar szándékot a fejlettebb technika megszerzésére. Fürdő- és palotaépítésre bizánci szakemberek tartózkodtak Baján-nál, akiket aztán ő valószínűleg Sirmium ostromakor (579—582) a város blokádját elősegítő híd építésére kényszerített.⁴⁶ Itáliai hajóácsokat küldött Agilulf langobard király, hogy azok szövetségesének, az avar kagánnak hajókat készítsenek egy thrákiai sziget elfoglalásához.⁴⁷ Busas bizánci hadimérnök avar hadifogságba esett. Honfitársai, Appiareia lakói cserbenhagyták, nem váltották ki a rabságból, mire ő bosszúból megtanította az ellenséget ostromszerkezetek készítésére és használatára.⁴⁸ Thessaloniké Maurikios korabeli avar ostromát szemtanú írta le: Ióánnés, a város érseke Szent Demeter csodáiról szóló hagiografikus írásában emlékezett vissza a fiatal korában megélt támadásra (Miracula S. Demetrii I 13—15)⁴⁹ s ő az avar haderő ostromgépeit és technikáját impozánsan félelmetesnek mutatta be (Mir. S. Dem. I § 125, 139, 142 etc.).⁵⁰ Ugyanez a kép bontakozik ki azokból a forrásokból is, amelyek Konstantinápoly 626 júl. 29—aug. 7. közötti avar ostromáról szólnak s ugyancsak hiteles szemtanúk tollából valók.⁵¹ A bizánci haditechnika elsajátítása az avarok részéről mindezek szerint kétségsbe vonhatatlan történelmi tény. Ilyennek kell mondanunk még akkor is, ha azt gyanítjuk, hogy a különböző hadieszközök, gépek, szerkezetek elkészítői és talán kezelői is nem mindig voltak szoros értelemben vett avar katonák, hanem a kaganátus más nemzetiségű (szláv, gepida, bulgár, stb.) alattvalóinak a csapattesteiben szolgáltak. Nem mernénk azonban a Bizáncból kölcsönzést ilyen

urainál a VI. században általános használatba kerül (U. KÓHALMI K., A steppék nomádja lóháton, fegyverben, Bp. 1972, 88—92, 122; ERDÉLYI I., Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Gépírt doktori disszertáció. I., Bp. 1975, 164). Az európai népek éppen ekkor kezdik használni a lófőlszerelésnek ezt a korábban teljességgel ismeretlen tartozékát (H.—G. GUNDEL, Steigbügel: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike V, 1975, 351). Igazában alig lehet kétséges, hogy nyugaton a nomádoktól tanulták el a vaskengyel használatát.

⁴⁴ Ld. pl. ERDÉLYI I., Avar művészet, Bp. 1966, 28.

⁴⁵ CSALLÁNY D., A kunszentmártoni avarokori ötvössir, Szentes 1933.

⁴⁶ Zonar. XIV 11,18—19 *ὁ Χαγάνος ... ἤτησατο σταλῆναι αὐτῷ οἰκοδόμους, ἵνα αὐτῷ δμήσω-ται λοετρὸν· σταλέντων δὲ γέφυραν ... ὠκοδόμησε, βιασάμενος πρὸς τοῦτο αὐτούς*; Ioh. Ephes. VI 24 p. 247—248 interpret. E. W. BROOKS; vö. Menand. Prot. fr. 63,64,66 = Exc. de leg. ed. C. DE BOOR p. 220—221, 471—476. A két forrás alighanem tévedésből beszél Száva-híd helyett Duna-hidról.

⁴⁷ Paul. Diac. hist. Langob. IV 20: „misit Agilulf rex cacano regi Avarorum artifices ad faciendas naves, cum quibus isdem cacanus insulam quandam in Thracia expugnavit.”

⁴⁸ Th. S. II 16,10—11 *ὁ Βουσαῖς τοῦς Ἀβάρους ἐδίδασκε συμπήγνυσθαι πολιορκητικὸν τι μηχανήμα ἐπὶ τῶν τοιούτων ὀργάνων ἀμαθεστάτους ὑπάρχοντας, ἀρροβολίζειν τε παρ᾽εσκευάει τὴν ἐλέπολιν ... δεινὸν τι διδάξας τοῦς βαρβάρους πρὸς πολιορκίαν τεχνούργημα.*

⁴⁹ MIGNE Patrologia Graeca t. CXVI 1281—1324

⁵⁰ VÖ. CSILLIK É., Fejezetek a déli szlávok Balkánra telepedésének történetéből Szent Demeter csodáinak tükrében: Acta Iuvenum. Sectio Historica t. VIII, Szeged 1975, 14—15.

⁵¹ Theod. Sync., homilia de obsidione Avarica Constantinopolis p. 305—306, ed. L. STERNBACH (= F. MAKK, Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Synelle sur le siège de Constantinople en 626: Opuscula Byzantina t. III, Szeged 1975, 81—82); Chronicon Paschale p. 719—721, 725 ed. L. DINDORFIUS, Bonnae 1832; vö. még Georg. Pisida, Bellum Avaricum passim, ed. A. PERTUSI, Eital 1960.

határozottan állítani arról a hadifogásról, amely az ellenség megkörnyékezésében áll.

Ellenség vagy legalábbis idegen hatalom egyes embereinek a megnyerése-megvesztegetése, úgy tűnik, a steppei népek gyakorlatában elég elterjedt jelenség. Hogy itt most csak az avar történelem kevés ránk maradt forrásának a vallomásánál maradjunk, már 561/562 körül, tehát amidőn a gepidák még egyáltalán nem voltak a kagán alattvalói, inkább potenciális (és leendő) ellenfelei, egy neve alapján joggal gepidának tekintett férfi tűnik fel Baján szolgálatában. Kunimón ez (Kunimund gepida személynév),⁵² aki avar követség tagjaként tevékenykedik és akit a bizánciaknak sikerül titokban megvesztegetniük (Menand. Prot. fr. 6: Exc. de leg. p. 444). Több mint valószínű, hogy Baján is anyagiakkal nyerte meg magának a szomszéd Gepidiából, amidőn messze-messze keletről az Al-Dunához érkezve a vidék viszonyait (és a rövidesen meghódítandó gepida földet) ismerő emberre volt szüksége. Persze a megvásárolható Kunimón új avar gazdáját is elárulta, amidőn Iustinianos császár aranya megcsillant a szeme előtt. Kérdésként vetődik fel, vajon nem ilyen lefizetett ember volt-e a kagán környezetében az a kutrigur is, aki bennfentesként a szláv anták viszonyairól tájékoztatta a Don nyugati oldalára éppen hogy átkelt avarokat. Menandrosz Protéktór töredékének (fr. 6: Exc. de leg. ed. C. Boor, p. 443) a fogalmazása (*ταῦτά τοι ὁ Κοτράγρος ἐκεῖνος, ὁ τοῖς Ἀβάροις ἐπιτηδεῖος, ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἐχθίστα βουλευσάμενος ... εἶπεν ὡς τὸν Χαγάνον*) ugyanis azt sejteti, hogy a kérdéses férfit bizalmasabb szálak fűzték az avar fejedelemez, mint egy imént hódoltatott nomád törzs tagját általában (hogy az átlag kutrigurra miként néztek az avarok, azt Baján megvető szavai mutatják Men. Prot. 27 töredékében: Exc. de leg. p. 458, 24–30). Magát az ellenség emberének a megvesztegetését, mint használható katonai-politikai fogást aligha kellett Bizáncból eltanulniok az avaroknak: ennek szokását készen hozhatták magukkal steppei nomád életükből. Legfeljebb az volt, amit frissen Kárpát-medencei hazájukban tanultak meg, hogy egy keletrőmai magas rangú férfiú, mint amilyen Koméntiolos volt, hogyan környékeezhető meg sikerrel.

Befejezésül egy megfigyelés kívánczik még ide: az avar hadvezetés egyes főemberek megvesztegetésén túl közönséges birodalmi alattvalók tömegeinek a megnyerésére már korábban is gondolt s nem Tomea alatt Priskos éhező katonáit jóllaktatva tette az első lépést ebben az irányban. Igaz, hogy ekkor Maurikios uralmának a kezdetén nem katonákat, hanem parasztokat kívánt anyagi előnyök biztosításával a maga oldalára állítani. A kortárs Iohannes Ephesinust használta forrásként Michael Syrus és nála (chron. X 21)⁵³ azt olvassuk, hogy az avarok az általuk előzönlött balkáni területen a bizánci adóknak csak a felét szedték, ilyen módon igyekeztek a földművelőket termelő munkájuk folytatására ösztönözni (*urbes duas a Romanis expugnauerunt et cetera castra et incolis dixerunt: „Abite serite et metite, et dimidium tantum tributum a vobis sumimus”*).

⁵² Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica II.*, Berlin 1958, 168.

⁵³ VI 46 apud Ioh. Ephes., p. 259 in versione E. W. BROOKS.

**К ВОПРОСУ О ПОСЛЕДНИХ ГОДАХ АВАРСКОЙ ВОЙНЫ ИМПЕРАТОРА
МАВРИКИЯ В ИСТОРИИ ФЕОФИЛАКТА СИМОКАТТЫ**

Автор, развивая набросанную раньше идею Э. Франсе (*Revue des Études Sud-Est Européennes* 6, 1968, 528—530), с помощью источников пытается собрать те данные, которые предполагали бы (или точнее доказывали бы), что аварский каган во время аваро-византийских войн в 593—602 гг. неоднократно пытался подкупить восточноримских солдат и военачальников. Коментиол, пользовавшийся милостью императора Маврикия, очевидно, ревниво следил за великолепными военными действиями Приска и не чуждался действовать заодно с каганом, если это могло помешать акциям принесшим противнику славу, препятствовать успешному главнокомандованию Приска. Естественно, способу подкупа противника кочевое руководство научилось не у Византии (как это предполагает Э. Франсе), а судя по некоторым признакам, знало его уже в степи. Чему научились авары у византийцев — так это — военной технике, главным образом, приёмам осады крепости. И авары думали не только о подкупе солдат, но и о привлечении гражданского населения; так, например, авары поступили, когда крестьян, оказавшихся на захваченной ими северобалканской территории, они облагали данью, по своим размерам вдвое меньшею, чем этого требовало императорское правительство.

A LEGRÉGIBB NAUM-LEGENDA ÉS A MAGYAR HONFOGLALÁS*

Az elmúlt években örömdetesen megnőtt az érdeklődés Magyarországon a korai magyar történet szláv forrásai iránt.¹ A kétségtelen előrehaladás ellenére sem lehetünk maradéktalanul elégedettek az eredményekkel. Elég csak arra hivatkoznunk, hogy a magyar őstörténet, a honfoglalás és a kalandozások számottevő kútfőit szemelvényes fordításban közlétező kötet két kiadása² közül egyik sem tartalmazza Naum legendájának magyar vonatkozású passzusát.

Szt. Naum életének fontosabb eseményeit négy életrajz, legenda örökölte meg. Közülük kettő egyházi szláv nyelven, kettő pedig görögül íródott.

Szt. Naum I. (legrégibb) legendája a leghitelesebb, legmegbízhatóbb Naum-életrajz, amely fontos információkat tartalmaz a korai magyar történelem szempontjából is. Mivel számunkra az I. legenda fontos magyar vonatkozása miatt is, az alábbiakban ennek részletes ismertetésére térünk csak ki.

Szt. Naum II. legendája egy példányban maradt ránk egy XVI. századi gyűjteményben, amelyet a belgrádi Nemzeti Könyvtárban őriznek. A középbolgár nyelven írt legendát J. H. Konstantinov fedezte fel. Nem önálló munka, hanem görög források alapján összeállított kompiláció. Forrásértéke messze elmarad az I. legendától. J. Ivanov adta ki.³ A legalaposabban V. N. Zlatarski foglalkozott keletkezésének problémáival.⁴

Szt. Naum III. legendája görög nyelven készült. Valószínű, hogy ohridi görög szerzetesek állították össze a XIII—XIV. században. Szövegét görögül a XVIII. szá-

* A jelen dolgozat, a Szegeden folyó és a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség tevékenységéhez is kapcsolódó középkortörténeti és szlavisztikai kutatások eme terméke 1976 tavaszán íródott. A tanulmány elkészülte után jutott a szerzők tudomására, hogy a Naum-legendáról velük egy időben Király Péter budapesti professzor is készített értekezést ama fővárosi vállalkozás keretében, amely a magyar őstörténet forrásait kívánja egybegyűjteni és megfelelő magyarázatokkal ellátva kiadni. E dolgozat szerzői úgy vélik: a magyar tudománynak csak hasznára válhat, ha a hazai kutatásunkban eddig oly nagyon elhanyagolt Naum-legenda most egyszeriben két oldalról is vizsgálatban részesül, s a szerzők abban a reményben teszik közzé szerény anyagukat, hogy az — jobbára történeti szempontjaival — megerősíti vagy esetleg kiegészíti Király Péternek a Naum-legendára vonatkozó, általunk természetesen nem ismert kutatási eredményeit.

¹ KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a Konstantín-legendában. Magyar Nyelv 70 (1974) 1—11., 157—173.; KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a Metód-legendában. Magyar Nyelv 70 (1974) 269—285., 406—430.; KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Magyar Nyelv 72 (1976) 136—148., 257—268., 408—422.; HAJDÚ P.—KRISTÓ GY.—RÓNÁ-TAS A. (szerk.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I: 2. Bp. 1976. 200—210. (A vonatkozó részi FERINCZ ISTVÁN írta.)

² A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GYÖRGY. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Bp. 1. kiadás: 1958.; 2., bővített kiadás: 1975.

³ Йордан Иванов: Български старини из Македония. София, 1970. 311—313.

⁴ В. Н. Златарски: Словенското жито на Св. Наум от XVI век. Списание на Българска Академия на науките. кн. XXX. София, 1925. 1—18.

zad közepén adták ki.⁵ Ezt az életrajzt szintén lefordították egyházi szlávra. A késői szerb egyházi szláv fordítás nyugat-bolgár elemeket is tartalmaz. Ez a szöveg is egy példányban maradt fenn, és egy Szt. Naumnak szentelt szluszabán található. A II. legendához hasonlóan ezt a szöveget is a belgrádi Nemzeti Könyvtár őrzi. Semmi új és lényeges adatot nem tartalmaz, csupán a szent kultuszának terjesztését szolgálja. P. A. Lavrov adta ki.⁶

Szt. Naum IV. legendája is görög nyelvű. Az athéni Nemzeti Könyvtár 827. jelzetű kódextöredékében található, amelyet Georgios domestikos másolt 1646-ban. E legendát Ohridban a XIII. században írták. I. Dujčev szerint az ismeretlen szerző megbízható szláv források alapján dolgozott, ezért forrásértéke jelentős. Az életrajz szemelvényeit I. Dujčev adta ki alapos tanulmány kíséretében.⁷

Visszatérve Szt. Naum — számunkra itt és most fontos — I. legendájára, annak szövegét az athosi Zographos kolostor 47. jelzetű prologia őrzi, amelyet a 307v levélen található bejegyzés szerint Ivan Milošev másolt egy Piskopie nevű faluban. A vízjegy alapján megállapítható, hogy a másolás a XV. században történt. A legendát tartalmazó kódexet J. Ivanov, illetve P. A. Lavrov fedezte fel. Csak ez az egy, szerb egyházi szláv nyelvű példánya ismeretes. Szt. Naum I. legendájának forrásértéke rendkívül nagy. J. Ivanov a következőképpen méltatja a művet: „régisége és történeti hírei alapján, amelyeket egyszerűen, retorika nélkül fejt ki, elsőrendű forrás a Cirill—Metód-tanítványok életéről.”⁸ P. A. Lavrov szerint „Szt. Naum életrajza rövidege ellenére is nagyon értékes a benne található tényszerű adatok miatt. Ezek az adatok nemcsak magára Szt. Naumra nézve fontosak, hanem a korra is, amelyhez tartozik.”⁹

Szt. Naum I. legendájának több kiadása van, amelyek J. Ivanov, illetve P. A. Lavrov alapvető kiadására mennek vissza. J. Ivanov betűhű kiadásban adta ki a legendát 1908-ban,¹⁰ míg P. A. Lavrov ugyancsak betűhű kiadásban és az eredeti fotókópiájával együtt tette közzé 1907-ben.¹¹ Az első kiadásokat a szövegpublikások egész sora követte. J. Ivanov alapvető munkájának újabb kiadásai (a 2. kiadás 1931-ben, a 3. kiadás 1970-ben jelent meg) mellett megemlítiük B. Angelov és M. Genov értékes kiadását.¹² Kiadta továbbá V. Sl. Kiselkov,¹³ I. Dujčev,¹⁴ M. Weingart,¹⁵ M. Kusseff.¹⁶ A szövegpublikáció cseh fordítással együtt megjelent a Magna Moravia forrásait számbavevő cseh kiadványban is.¹⁷ A bolgár kiadások tartalmazzák a szöveg modern bolgárra való fordítását. Legutóbbi bolgár fordítása K. Kuev munkája.¹⁸ M.

⁵ Иван Дуйчев: Пространно гръчко житие и служба на Наум Охридски. Константин—Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100 годишната от смъртта му. София, 1969. 268.

⁶ П. А. Лавров: Жития Св. Наума Охридского и служба ему. Известия Отделения русского языка и словесности. т. XII, кн. 4, СПб, 1907. 23—26.

⁷ Иван Дуйчев: Пространно гръчко житие и служба на Наум Охридски. Константин—Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100 годишната от смъртта му. София, 1969. 265—279.

⁸ Йордан Иванов: а 3. jegyzetben i. m. 305.

⁹ П. А. Лавров: а 6. jegyzetben i. m. 37.

¹⁰ Йордан Иванов: а 3. jegyzetben i. m. 1. kiadása.

¹¹ П. А. Лавров: а 6. jegyzetben i. m.

¹² Б. Ангелов—М. Генов: Стара българска литература. София, 1922. 157—160.

¹³ В. Сл. Киселков: Свети Климент Орхидски. София, 1941. 142—144.

¹⁴ Иван Дуйчев: Из старата българска книжнина, ч. I, София, 1943. 60—62.

¹⁵ M. WEINGART: Texty ke studiu jazyka i písemnictví staroslověnského. Praha 1949. 187—188.

¹⁶ MÉTHODIE KUSSEFF: St. Nahum. The Slavonic and East European Review 29 (1950—1951) 142—143.

¹⁷ Magnae Moraviae fontes historici II. Textus biographici, hagiographici, liturgici. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 118. Brno 1967. 177—179.

¹⁸ П. Динев—К. Кув—Д. Петканова: Христоматия по старобългарска литература. София, 1967. 124—127.

Kusseff angolra,¹⁹ R. Večerka csehre,²⁰ J. Stanislav²¹ és P. Ratkoš²² szlovákra is lefordította. Van latin fordítása is, amelyet mindjárt az első szövegközlés után készített Fr. Snopek.²³

Tekintettel arra, hogy Naum I. legendájának szláv szövege elérhető kiadásokban a magyar kutatók rendelkezésére áll, de mind a mai napig nem készült a legendáról magyar fordítás, eltekintünk a szláv szöveg közreadásától s megelégszünk a magyar fordítás publikálásával, amely transláció J. Ivanov és P. A. Lavrov alapvető kiadása alapján készült. A szöveg könnyebb megértését néhány jegyzettel segítjük elő. Fordításunkban az a cél vezetett, hogy minél pontosabban adjuk vissza az eredeti szöveg tartalmát és néhány sajátosságát.

„December hónap 23. napja. Tiszteletreméltó atyánknak, Naumnak az emlékezete.

Íme, testvéreim, ne maradjon megemlékezés nélkül ennek a boldog Kelemennek testvére,^a barátja és szenvedéseinek társa, Naum prezviter sem, aki vele együtt sok bajt és szenvedést viselt el az eretnekektől. Amikor püspökké állították Kelemen^b, ugyanaz az igazhítű cár,^c Simeon elküldte Naumot, az ő barátját tanítóskodásra az ő helyére.^d És ő szintén ugyanolyan, istennek tetsző dolgokat véghezvívve gyermekkortól haláláig megőrizte szüességét. Ő kolostort — a szent Arkangyalok templomát — építtetett magának a Fehér-tó^e forrásánál, és a tanítóskodásban maradt hét évig. [Miután] elhagyta tanítói hivatását és a kolostorba ment, tíz évet élt. Halálakor felvette a szerzetesi rendet. Így pihent meg az Úrban békességben december hó 23-án. És íme, legyen ismeretes, hogy Naum prezviter hat évvel Kelemen püspök előtt halt meg.^f

És bizony legyen tudtára minden tisztelőjének, hogy — amint már előbb megírtuk — az eretnekek^g egyeseket sokszor kínoztak, másokat pedig — prezvitereket és diakónusokat — pénzért eladtak a zsidóknak.^h A zsidók őket megragadva Benatkibaⁱ vitték. És alighogy eladták őket, isteni gondoskodás révén éppen akkor a császár embere^j Benatkiba jött Konstantinápolyból^k a császár dolgában. És miután tudomást szerzett róluk és kiváltotta a császár embere és fogva őket elvitte Konstantinápolyba,

¹⁹ METODIE KUSSEFF: a 16. jegyzetben i. m.

²⁰ Magnae Moraviae fontes historici II. a 17. jegyzetben i. m. 178—179.

²¹ J. STANISLAV: Životy slovanských apoštolov Cyrilla a Metoda v legendach a listoch. Tur. Sv. Martin 1950.

²² P. RATKOŠ: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1964.

²³ FR. SNOPEK: Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Kremsier 1911. 429—431.

^a) Egyes kutatók szerint nincs kizárva annak lehetősége, hogy Naum Kelemen vér szerinti testvére volt.

^b) Kelemen kutmičevicai püspök lett 893 után.

^c) Simeon 924-ben vette fel a cári címet.

^d) Korábban Kelemen Nyugat-Bulgáriában tanítóskodott.

^e) Az Ohridi-tavat óbolgárul görög hatásra Fehér-tónak hívták.

^f) Kelemen 916. júl. 27-én halt meg.

^g) A morvaországi katolikus német-papság, amelyik Metód tanítványaitól eltérő egyházpolitikai és teológiai elveket vallott.

^h) Erről megemlékezik a Theophylaktos által óbolgár források alapján összeállított Kelemen-legenda is. Ld. Magnae Moraviae fontes historici II. a 17. jegyzetben i. m. 227.

ⁱ) Velence nevének cseh alakban való használta (~ cseh Benatky = Velence) a legenda archaikus voltának és nagy forrásértékének egyik bizonyítéka, ezért eredeti alakjában hagytuk meg a fordításban is. Ld. II. A. Лавров: a 6. jegyzetben i. m. 49.

^j) A császár embere a bizánci βασιλικός ἀνθρῶπος -terminus tükörfordítása. A görögben a császári követeket nevezték így.

^k) Az óbolgár Carigrad helyett a bizánci főváros bizánci görög formára (ἡ Κωνσταντινούπολις) visszamenő elnevezését használja a szerző, ami az életrajz hitelességének bizonyítékai közé tartozik.

és jelentést tett róluk Vaszilij cárnak.¹ És visszahelyezték tisztükbe és rendjükbe mint prezvitereket és diakónusokat, ahogyan azelőtt is voltak. És szolgálatokat adtak nekik. És a rabságban senki sem halt meg, hanem egyesek Konstantinápolyban a császároktól támogatva^m megnyugodtak, mások a bolgár földre jöve nagy tisztelettel nyugalomra letek.

A Morva föld pedig, ahogyan azt megjósolta volt Szt. Metód érsek,ⁿ a végbevitt törvénytelen dolgai és eretnkségei miatt és az igazhitű atyák üldözése és az eretnekektől elszenvedett szenvedései miatt, akiknek [ti. a morvák] hittek, hamarosan elnyerte büntetését az istentől. Nem sok év múltán eljöttek a ugrok [magyarok], egy peon nép,^o és elfoglalták földjüket és elpusztították azt. Mert akiket az ugrok nem ejtettek foglyul, a bolgárok közé futottak. És elnéptelenedett földjük az ugrok hatalmában maradt.

Én nyomorult pedig, ó testvérek, sok keserűséget [átéltem] a mi megboldogult atyáink emlékezete miatt, akarva megtalálni teljesebb életrajzukat, amelyeket azok írtak meg, akik ismerték egész életüket hosszú időn át halálukig, de nem leltem meg. Mert én keveset tudok, csak azt, amit nekem maguk megboldogult atyáink elmondtak.^p Kényszerültem írni,^q és nem mertem, mert arra törekedtem, hogy több megírt [dolgot] találjak. És hogyha mégis valaki mások által írottat talál, ne rója fel nekünk szegényeknek és tanulatlanoknak, mert legyen ismeretes, hogy ennél többet cselekedtek atyáink, és sok csodát véghezvittek. De [csak] egynémelyet mondtak el nekünk, másokat pedig szerénységük miatt eltitkoltak.

És ime, én magam beláttam ezt, mivelhogy engem többször biztatott a püspök, aki szintén ennek a megboldogult Kelemennek a tanítványa volt, Marko, aki a devoli püspökségben püspök volt.^r Negyedik szláv nyelvű^s püspök volt Devolban. Mert reménykedtünk [mi ketten vele], hogy ezen megboldogult atyáink imádságától malszotot is, kegyelmet is nyerünk és bűnbocsánatot a mi kegyelmes istenünkől, aki megmondta, hogy »aki befogadja a prófétát próféta nevében, prófétának jutalmát veszi«. És ismét megmondta az isteni apostol, Pál: »Emlékezzetek meg a ti előljáróitokról, akik szólották néktek az isten beszédét és figyelmeztvén az ő életök végére, kövessétek hitőket.«^t Ezért mi is, ó testvéreim, utánozzuk ezeknek a megboldogult atyáinknak életét, akik szüzességüket és tisztaságukat teljesen megőrizték. Sok bajt és veszedelmet elszenvedtek az igaz isteni hitért, azért, hogy mi is elnyerjük velük együtt

¹⁾ I. Basileios császárról van szó, aki 886. aug. 29-ig uralkodott. Tehát a fent leírt események és Metód tanítványainak kiváltása ez előtt a dátum előtt történt.

^{m)} Valószínű, hogy I. Basileiosra és VI. Leóra (886—912) utal a szerző.

ⁿ⁾ Metód, a hagyomány szerint, nagy jóstehetséggel rendelkezett. Többek között megjósolta Svatozluk bukását is. Erre a Theophylaktos ohridi püspök által írt életrajz is utal. Ld. Magnae Moraviae fontes historici II. a 17. jegyzetben i. m. 215.

^{o)} A görög *Παίονες* első alkalommal 1136-ban fordul elő, s attól kezdve a XVI. századig használják a magyarokra. A *Παίονες* az ókorban eredetileg egy makedóniai népet jelentett, s ebben a jelentésben a bizánciak a bolgárookra is használják. *Παννονία* mint a magyarok lakóhelye már a X. századi forrásanyagban szerepel, s a *Παννονίοι* a magyarok archaizáló neve lesz a XII. században. Érdekes, hogy a *Παννονίοι* a XII. században a bolgárok nevéként is előjön. A XII. századot követően a *Παίονες* forma kiszorítja. Ld. GYULA MORAVCSIK: Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz. Byzantinische Zeitschrift 30 (1929—1930) 248—249. Új kiadása: GYULA MORAVCSIK: Studia Byzantina. Budapestini 1967. 321.

^{p)} A szerző Naum és Kelemen közvetlen tanítványa lehetett, és néhány életrajzi adatot tőlük maguktól hallott.

^{q)} Marko devoli püspök unszolására.

^{r)} A devoli eparhia az Ohridi-tótól délre terült el.

^{s)} A szláv nyelven beszélő első püspökök valószínű sorrendje: Metód, Preslavi Konstantín, Ohridi Kelemen és Marko.

^{t)} A két bibliai idézet forrása: Math. 10, 41; Ad Jud. 13, 7.

az örök boldogságot a mi urunk Jézus Krisztusban. Övé és az Atyáé és a Szentléleké a dicsőség most és mindörökké. Ámen.”

Naum I. legendája, valamint más, elsősorban a Cirillre és Metódra vonatkozó görög és óbolgár források alapján rekonstruálhatjuk Naum életének legfontosabb eseményeit.

Szt. Naum a hét szláv felvilágosító szent (Konstantín—Cirill, Metód, Kelemen, Naum, Gorazd, Angelarij és Sava) egyike. Igen korán csatlakozott Konstantín—Cirillhez és Metódhoz. Elkísérte őket morvaországi missziójukra. Mint hozzájuk közel álló tanítvány Kelemennel, a későbbi püspökökkel együtt velük ment Rómába is, ahol II. Adrián pápa 867-ben Kelemennel egyetemben pappá szentelte. Konstantín—Cirill halála után hűségesen követte Metódot Kocel udvarába, majd Morvaországba. Metód halála (885) után Kelemennel és Angelarijjal együtt Bulgáriába menekült, ahol Boris-Mihail fejedelem támogatását élvezte. 886—893 között Preslavban élt a fővárostól nem messze levő Szt. Pantelejmon kolostorban, amely az ún. preslavi iskola székhelye volt. 893—900 között Simeon megbízásából tanítóskodott. 900—910 között az általa alapított kolostorban visszavonulva élt. Csak halálakor vette föl a szerzetesi rendet, addig mint prezviter a papi rendben tevékenykedett.

Naum irodalmi működéséről nem tudunk semmi biztosat. Ám ha maga nem is fejtett ki irodalmi tevékenységet,²⁴ jelentős szerepet játszott mindkét óbolgár íróiskola — a preslavi és az ohridi — megszervezésében és az óbolgár írók felkészítésében. Preslavi Konstantín tanító evangéliuma előszavában elmondja, hogy Naum biztatására írta művét.²⁵

A források alapján Naum alakja úgy áll előttünk mint Konstantín—Cirill és Metód hű tanítványa, aki visszahúzódó, magányosságot kedvelő, csendes és szerény, introvertált egyénisége mellett is rendkívül sokat tett az óbolgár irodalom megteremtéséért és a két szláv apostol tanainak terjesztéséért. Érthető tehát az az érdeklődés, amely személye iránt mind életében, mind halála után megnyilvánult. Ezt az érdeklődést kívánta kielégíteni az ismeretlen életrajzíró, aki Marko püspökökkel együtt Kelemen tanítványa volt. Soraiból az is kiderül, hogy személyesen ismerte Naumot, akit Marko már nem ismert. Ebből arra következtethetünk, hogy az ismeretlen szerző Naummal korábban ismerkedhetett meg, esetleg a Naum által alapított ohridi Arkangyal-kolostorban, és csak a szent halála után került ismeretségbe Markóval, akivel együtt Kelemen tanítványa lett.

A legenda első mondataiból gyanítható, hogy szerzője előzőleg megírta Kelemen rövid óbolgár nyelvű életrajzát is,²⁶ amely ugyan nem maradt ránk, de Theophylaktos ohridi püspök ismerte és felhasználta a Bíos Klémentos című görög nyelvű részletes életrajz, az ún. Bolgár legenda megírásakor. E. Georgiev szerint az ohridi iskolából került ki az óbolgár irodalom négy legkorábbi önálló, egységes ciklust alkotó vitája: a rövid Konstantín—Cirill-legenda, Metód és Kelemen rövid életrajza, valamint Naum I. legendája.²⁷

Mindez arra utal, hogy Naum I. legendája igen korai. Erről tanúskodnak a mű történeti utalásai is. A szerző Kelemen halála (916) után alkotott. Művében Simeont cárnak titulálja, ami arra vall, hogy 924 után készült a legenda. I. Duǵev szerint a mű a X. század harmadik vagy — legkésőbb — negyedik évtizedében keletkezett Petăr

²⁴ Van olyan vélemény is, hogy azonos lenne Černorizec Chrabăr óbolgár íróval. Ld. Mały słownik kultury dawnych słowian. Szerk. LECH LECIEJEWICZ. Warszawa 1972. 250.

²⁵ П. Динев — К. Кув — Д. Петканова: а 18. jegyzetben i. m. 45.

²⁶ Йордан Иванов: а 3. jegyzetben i. m. 309.

²⁷ Емил Георгиев: Родината на Кирило-Методиевото дело. Константин-Кирил Философ. София, 1969. 36. Разцветът на българската литература в IX—X в. София, 1962. 82—83.

uralkodása alatt (927—969).²⁸ Nemcsak a külső, történelmi események utalnak az életrajz korai eredetére, hanem a mű nyelve, elsősorban szókincse. Szt. Naum I. legendája az óbolgár hagiográfiai irodalom értékes alkotása, amely annak ellenére, hogy csak XV. századi szerb egyházi szláv másolatban maradt fenn, megőrizte az eredeti archaikus szókincset. A szókincs archaikus elemének vizsgálatával P. A. Lavrov foglalkozott, aki meggyőzően kimutatta, hogy a mű lexikája a legrégebb óbolgár kanonikus és világi irodalom szókincsével mutat prázuzamot.²⁹ Konstantinápoly és Velence nevének sajátos formája arra enged következtetni, hogy a szerző e neveket azoktól hallotta, akik az események részesei voltak.³⁰ Valószínű ugyanis, hogy a Velencében és Konstantinápolyban megfordult Círill-tanítványok úgy nevezték ezeket a városokat, ahogyan ők azt Bizáncban, illetve Morvaországban hallották. Ezért nem tartották szükségesnek, hogy az óbolgár variánst használják. Mindez fokozza a mű forrásértékét.³¹ Az általunk ismert szakirodalom alapján megállapítható, hogy Naum I. legendáját hiteles, korai műnek tekintik a kutatók, amelynek megbízhatóságát illetően nem merülnek fel kétségek.

Naum legrégebb legendáját a magyar tudományossággal Moravcsik Gy. ismertette meg 1930-ban,³² de még 1934-ben is teljes joggal írhatta, hogy „e forrás eddigelé a magyar tudományos irodalomban teljesen ismeretlen maradt”.³³ Ugyancsak ez alkalommal a Naum-legenda magyar vonatkozásának tartalmi ismertetésekor Moravcsik Gy. olyan értelmet tulajdonított a szövegnek, miszerint „az ugri, e »peon nép« bejövetelekor a bolgárok elmenekültek és földjüket átengedték a magyaroknak. E tudósítás az egyedüli a külföldi források közül, amely a magyarországi honfoglalás előtti bolgárokról megemlékezik.”³⁴ Napjaink magyar történeti irodalma Moravcsik Gy. értelmezése alapján idézi a Naum-legendát. Bóna I. szerint a magyar honfoglalás előtti Kárpát-medencei (alföldi) bolgár uralomról „Szent Naum élete... csak annyit árul el, hogy a »peon« (pogány) magyarok támadása elől a bolgárok elmenekültek s elhagyták földjeiket.”³⁵ Hasonló interpretációt ad az erdélyi és Maros-vidéki bolgár ellenállásnak a magyar honfoglaláskor történt összeomlásáról Györffy Gy. is: „Mint a közel egykorú Naum-életrajz írja, a bolgárok — nyilván a zsupánok és vitézek — elmenekültek, és átengedték földjüket a bejövő »ugroknak«.”³⁶

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy mind Moravcsik Gy., mind a biztonnyal ő utána indult történészek értelmezése téves. A passzus csak egyetlen interpretációra nyújt lehetőséget, arra, hogy — amint ezt a Naum-legenda szövegének korábbi kiadói is megjegyezték³⁷ — a magyar honfoglaláskor nem a bolgárok menekültek haza Bul-

²⁸ Иван Дуйчев: az 5. jegyzetben i. m. 265.

²⁹ П. А. Лавров: a 6. jegyzetben i. m. 49.

³⁰ Емил Георгиев: a 27. jegyzetben másodikként i. m. 337—339.

³¹ Naumra vonatkozólag részletes irodalom található 1940-ig a következő bibliográfiákban: Г. А. Ильинский: Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии. София, 1934. 31.; Л. М. Попруженко—Ст. Романски: Кириллометодиевска библиография за 1934—1940 год. София, 1942. 113.

³² GYULA MORAVCSIK: az o) jegyzetben i. m. 248., illetve 321.

³³ MORAVCSIK GYULA: A magyar történet bizánci forrásai. A magyar történettudomány kézikönyve I. kötet — 6/b. füzet. Bp. 1934. 132. old. 3. jegyz.

³⁴ Uo. 131.

³⁵ BÓNA ISTVÁN: Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Doktori értekezés. Kézirat, é. n. [1971] 375—376.

³⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 16 (1973) 7. sz. 11. E mondat hiányzik abból a bevezetésből, amelyet Györffy György a 2. jegyzetben idézett mű 2. kiadása elé írt.

³⁷ П. А. Лавров: a 6. jegyzetben i. m. 46.; METODIE KUSSEFF: a 16. jegyzetben i. m. 148.; Magnae Moraviae fontes historici II. a 17. jegyzetben i. m. 179. old. 10—11. jegyz.

gáriába, hanem a morvák futottak el a bolgár földre. Ezt a — már a Naum-legendából kézenfekvőként adódó — magyarázatot a gyér forrásanyagból Konstantinos Porphyrogennetos híradása erősíti meg. A tudós császár elmondja, hogy a morvák között viszály és meghasonlás támadt, „belháborút indítottak egymás ellen, s jöttek a türkök [= magyarok], teljesen tönkretették őket és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A [morva] nép maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek.”³⁸

A magyar történeti szakirodalomban évtizedek óta tévesen magyarázott mondat valós interpretációja helyreállításával elesett az egyetlen külföldi forrás is, amely kifejezetten bolgárokat említett volna közvetlenül a magyar honfoglalás időszakában a Kárpát-medencében. Ez persze nem jelentheti a bolgár jelenlét kiiktatását a 895—896 körüli Kárpát-medencéből. A Fuldai Évkönyv 892-re tett feljegyzése a frankok követségéről a (nyilván erdélyi) sókereskedelmet (illetve sótermelést) kezükben tartó bolgárokhoz³⁹ elég erővel bír a Naum-legenda tévesen értelmezett „adatának” elvetése után is a bolgárok Kárpát-medencei (erdélyi) jelenlétére a magyar honfoglalás előestéjén. Ha „új” forrásértelmezésünk a 890-es évek első felének Kárpát-medencei etnikai összetételéről eddig formált ismereteinket lényegesen nem is befolyásolja, mindenesetre az a körülmény, hogy a Naum-legenda magyar vonatkozású helye csak évtizedekkel a forrás felfedezése után nyeri el a magyar tudományosságban a helyes magyarázatot, annál hangsúlyosabban húzza alá részint az eredeti források gondos tanulmányozásának szükségességét, részint pedig az értelmezés helyes megadásához kívánatos komplex vizsgálódás elengedhetetlen voltát.

³⁸ MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 180—181.

³⁹ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I. Budapestini 1937. 132.

НАИБОЛЕЕ ДРЕВНЕЕ ЖИТИЕ НАУМА И ОБРЕТЕНИЕ РОДИНЫ ВЕНГРАМИ

Цель работы — двойная: сообщает основные сведения о первом житии Наума вместе с венгерским переводом этого жития. Затем оценивает информацию жития, относящуюся к венграм с точки зрения ранних венгерско-болгарских связей, уточняет имеющееся историко-этнографическое объяснение венгерской историографии. По правильному толкованию жития в конце IX в. не болгары ушли домой из Карпатского бассейна, а моравы убежали в Болгарию.

Gyula Kristó—Imre H. Tóth:

LA PLUS ANCIENNE LÉGENDE DE NAUM ET L'ARRIVÉE DES HONGROIS DANS LE BASSIN DES CARPATES

Les auteurs de l'étude publient d'abord la traduction hongroise de la légende n° I en y ajoutant, à titre d'information, les données de base de la légende même. Ensuite, ils mettent au jour les renseignements que comporte le texte sur les Hongrois et les analysent en fonction des premiers rapports hungaro-bulgares. Pour conclure, ils apportent une correction à l'interprétation traditionnelle hongroise de cette source. Selon l'interprétation exacte de cette source, à la fin du IXe siècle, ce ne sont pas les Bulgares qui se retirent du Bassin des Carpates pour rentrer chez eux, mais les Moraves qui, fuyant les Hongrois, vont en Bulgarie.

A VÉGVÁRI RENDSZER KIÉPÍTÉSÉNEK ÉS FENNTARTÁSÁNAK KÖLTSÉGEI MAGYARORSZÁGON A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az állandó várvédelem és katonaság megszakítatlan fizetést követelt. A török által el nem foglalt területek védelmére mintegy 12—14 000 végvári katonára volt szükség.¹ Magyarország megvédésének költségvetése — Karl Oberleitner számításai szerint — háborús időben évenként 874 824 forintot, békeidőben pedig 358 776 forintot tett ki.² A jól értesült velencei követ szerint Magyarország védelme az 1550-es és 1560-as években évi 900 000 forintba került, majd évi költségei egymillió, másfél-, sőt kétmillió forintra emelkedtek.³ Ugyanakkor Habsburg-Magyarországon a kincstár teljes bevétele évenként 4—600 000 forintra rúgott a XVI. század közepén.⁴

A védelmi vonal meghosszabbodásával, s ennek megfelelően a védelmi költségek rohamos emelkedésével fordított arányban csökkent az ország területének nagysága és teherbíró képessége. Ferdinánd király 1553-ban kijelentette, hogy az ország minden jövedelme sem elég a hadsereg és a hajóhad eltartására. Ezért a királynak magyarországi uralma megtartására állandóan rendkívüli adókat kellett igénybevennie, továbbá kölcsönökhöz — bátyja, V. Károly német császár, a délnémet kereskedőtökések, a pápa és a német fejedelmek segélyéhez —, valamint többi országa jövedelmeihez kellett folyamodnia.⁵

Ferdinánd király arra kényszerült, hogy magas kamatra vegyen fel kölcsönöket mindenekelőtt augsburgi bankároktól, a Fuggerektől, Welserektől, Paumgartnerektől.

¹ ACSÁDY IGNÁC: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, (a továbbiakban: HK) 1888. 248—249.; Egy elsőrendű vár, pl. Károlyváros építése kb. 850 000 forintba került. Lásd MARGALITS EDE: Horvát történelmi repertorium. I. Bp., 1902. 624. Id. SZEGŐ PÁL: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, 1541—1593. Bp., 113.; Eger építése több vármegye hadiadóján, robotján, a váci püspökség és az egri püspökség és káptalan jövedelmein kívül évenként 15 000 forintot emésztett meg. Lásd HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás, III. Bp., 1943. 121.

² OBERLEITNER, KARL: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564. Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 22. Wien, 1860. 82.

³ FIEDLER, J.: Relationen venetianischer Botschafter. Wien, 1870. 237. Johann Michele's Bericht über den Aufenthalt bei Königs Ferdinand I. in Deutschland (1564).; A védelmi vonal költségeinek és létszámának kimutatására lásd SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Második kiadás, Bp., 1886. 151.; ACSÁDY IGNÁC: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526—1564). Bp., 1888. 176.; TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908. 264.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 212.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 125.

⁴ THALLÓCZY LAJOS: A magyar hadi költségek 1549-ben. Századok, (a továbbiakban: Sz) 1977. 170—171.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 134.

⁵ OLÁH MIKLÓS levelezése. Bp., 1875. 540. Nicolai Olai ad N. Gerendi Episcopum Transsylvaniensem. Milószó, 1535. jan. 21. „...totum regnum (ti. Spanyolország — Sz. I.) magnum consumit thesaurum, ex qua vix aliquid ad nostrum usum pervenire potest”.; ADÁCSY IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 173.; RÁZSÓ GYULA: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problematikája a XVI. században. HK 1966. 4. sz. 887—889.; HANTSCH, H.: Die Geschichte Österreichs. 5. Aufl. I. Graz—Wien—Köln, 1969. 239.

től és Hőchstetterektől.⁶ Így aztán adósságai évről-évre — az 1547-es években 1 090 000, az 1552-es években 1 270 000 forintra — szaporodtak.⁷ Az adósságok 1578 végén — Malaspina bécsi nuncius szerint — már 11 millió scudót tettek ki.⁸ I. Ferdinánd és utódai többi országuk, valamint a pápai és birodalmi segélyek ellenére sem tudták elkerülni az állam súlyos eladósodását, ami később a tizenöt éves háború (1593—1606) katonai kiadásai miatt pénzügyi csődhöz vezetett.⁹

Történetírásunk már a múlt század végén tisztázta, hogy a magyarországi zsoldos haderők fenntartása messze meghaladta a királyság anyagi erejét.¹⁰ Az országgyűlés 1547-ben kijelentette, hogy „a végvárak fenntartására mindenestre szükséges a császári és királyi szent felségek (V. Károly császár és Ferdinánd király — Sz. I.) és a birodalmi hercegek népeinek segélye és pénze ... mert, hogy a magyarországi segély egymagában mindezekre nem elegendő”.¹¹ Mivel azonban a bécsi udvar sohasem rendelkezett elég pénzzel és katonával, hogy a sok száz kilométeres végvári vonalat a maga erejéből megvédje, ennél fogva a török támadások elhárítása nem kis részben a határ mentén birtokos magyar nagyurakra és a megyékre hárult.¹²

A Habsburgok megszervezték ugyan már ekkor a pénzügyek intézésére szolgáló központi kormány szervet, a kamarát, de ez a szerv ekkor még nem tudott megfelelni a reá váró feladatoknak.¹³ Az udvari kamara (Hofkammer) működését egyrészt a rendi ellenállás, másrészt az állandó pénztelenség gátolta, és szinte csak névlegessé tette a központi adminisztrációt.¹⁴ Az adó és a katonai költségek kirovásánál az udvar nem tudta akarátát közvetlenül keresztülvinni, a rendi adminisztráció korszerűtlen apparátusa pedig még azt a csekély összeget sem tudta előteremteni, ami valójában

⁶ OBERLEITNER, K.: i. m. Wien, 1859. 88.; PÖLNITZ, G. F.: Anton Fugger. T. Tübingen, 1958. 207.; TURETSCHKE, CHR.: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Dissertation der Universität Wien 10. Wien, 1968. 19—20.

⁷ ÖVÁRY LIPÓT: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése (1535—1549). Mon. Hung. Hist. I. osztály, 16. kötet, Bp., 1879. VIII. Morone modenai püspök jelentésében azt írja Ferdinánd királyról, hogy pénze kevés, s amellet rossz gazda.; OBERLEITNER, K.: i. m. Wien, 1859. 97.; ACSÁDY IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 176.

⁸ ACSÁDY, IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. Szilágyi Sándor (szerk.); A magyar nemzet története. V. Bp., 1897. 434—435.; SCHMOLLER, G.: Skizze einer Finanzgeschichte von Frankreich, Österreich, England und Preussen (1500—1900). Leipzig, 1909. 22.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 160.

⁹ N. KISS ISTVÁN: Katonaparasztság (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain — XVII. század). HK 1973. 2. sz. 319—320.

¹⁰ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ad Sacratissimam Caesarem Maiestatem Statuum ac Ordinum Regni Hungariae supplicatio, 1548. febr. 27. „Nam vires et facultates Hungarorum adeo iam continuis Turcarum direptionibus et multis aliis oneribus atque expensis ad conservationem gentium expositis, attritae sunt et diminutae, ut sine externo praesidio nequaquam vel in modico parte sufficere posse, ad tam latissima confinium loca, videantur”; ACSÁDY, IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 171—173.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 239.

¹¹ Id. KATÓ SÁNDOR: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1540—1564. Győr, 1908. 3.; BÁRDOSY LÁSZLÓ: Magyar politika a mohácsi vész után. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943. 242.

¹² HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 137.; BENDA KÁLMÁN: Habsburg-abszolútizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században. Történelemtudomány — történelemtanítás, 6. sz. Tankönyvkiadó, Bp., 1975. 20.

¹³ ZÖLLNER, E.: Geschichte Österreichs. 2. Auflage, Wien, 1961. 188.; RÚZSÁS LAJOS: Bevezető a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. HK 1966. 4. sz. 894.

¹⁴ FIEDLER, J.: i. m. Wien, 1870. 211. Bericht des Giacomo Soranzo (Giovanni Michele) Botschafters am Hofe K. Ferdinands I. (1563); HEISCHMANN, E.: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. 55.; BENDA KÁLMÁN: Habsburg-politika és rendi ellenállása a XVII. század elején. Történelmi Szemle, (a továbbiakban: TSz), 1970. 3. sz. 410.; A kamara működését az osztrák történetírás is „organisierte Systemlosigkeit”-nek jellemezte. VÖ. LOEBL, H. H.: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Centralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1906. 648.

mozgósítható lett volna.¹⁵ Minthogy az udvari kamara a pénzügyeket nem tudta központosítani, ennél fogva a pozsonyi magyar és mellette 1566 óta a szepesi kamara a helyi jövedelmeket igyekezett a szükséglet céljaira lekötöni. A végvárak ellátása is ilyen helyi jövedelmek alapján történt.¹⁶

A hadi adó (contributionale) nem bizonyult elegendőnek az ország fenntartására, ezért szükségessé vált a cameralenek is erre fordítása. De a regálék közül éppen a legnagyobbak, a bányák, a pénzverés, a harmincadvám egy része osztrák hatóságok kezén volt. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, annyi azonban megállapítható, hogy a Habsburg kormánysszervek a bevételek javát — legalább egynegyedét, de inkább egyharmadát — kivitték az országból, s az udvartartás költségeire, nem pedig a török elleni védelemre használták fel.¹⁷

A pozsonyi magyar kamarának a rendes, biztos jövedelme tulajdonképpen a német tartományokba irányuló magyar szarvasmarhakivitelt utáni vámbevétel volt.¹⁸ De a leggazdagabb harmincad, a magyaróvári, ki volt véve a magyar kamara hatásköre alól, a megmaradt harmincadok jövedelmeit pedig jelentős részben a helyszínen vették fel a király hitelezői. Gyakori eset volt, hogy a király tartozásai fejében bizonyos számú állatra elengedte a nagybirtokosnak a harmincadot.¹⁹

A teljes jövedelem, mely a pozsonyi és a szepesi kamarához befolyt, a harmincadon kívül a szinte évenként megadott portális (dicális) adóból, a királyi városok taksájából és censuszából (azaz rendes és rendkívüli adójából), az egyházi tizedből, továbbá a vártartományok bevételeiből tevődött össze.²⁰ Minthogy azonban a vártartományok bevételeit rögtön a helyszínen kiutalták a várak fenntartására, a harmincadok nagy részét előre lefoglalták a hivatalnokok fizetésére és adósságok törlesztésére, a contributionale fizetésével pedig az elszegényedett jobbágy restans maradt, a magyar kamara legtöbbször nem tudta a szükségessé vált nagyobb összegeket előteremteni.²¹ A pillanatnyi szükségben kénytelen volt kedvezőtlen kölcsönöket felvenni, vagy a kincstári birtokokat zálogba adni.²²

¹⁵ *Hofkammerarchiv (Wien)* (a továbbiakban: HkA), *Hoffinanz Ungarn* (a továbbiakban: HU) Fasc. 28. 1574. aug. Fol. 205—206. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1574. aug. 3. „Verum cum non latet Maiestatem Vestram Sacram, quantis cum difficultatibus, et quam tarde fieri soleat Dicae per Status et Ordines Regni huius ad confiniorum usus atque necessitates destinatae, exactio...”; PERJÉS GÉZA: Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. ZRÍNYI MIKLÓS: Hadtudományi munkái. Bp., 1957. 72.; BENDA KÁLMÁN: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században. Bp., 1975. 15.

¹⁶ GYÁRFÁS ISTVÁN: Dobó István Egerben. Bp., 1879. 21. s. köv.; ACSÁDY IGNÁC: i. m. HK 1888. 104., 112.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 213.; RÜZSÁS LAJOS: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939. Ua.: Bevezető a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. HK 1966. 4. sz. 895.

¹⁷ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 136—137.

¹⁸ HkA HU Fasc. 30. 1575. szept. Fol. 353. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Károly főherceghez. Pozsony, 1575. szept. 19.; HkA HU Fasc. 37. 1578. aug. Fol. 193. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Ernő főherceghez. Pozsony, 1578. aug. 29. „Proventus autem, quibus tantae necessitates expediendae essent, constat Serenitati Vestrae non alios esse, quam tricesimas aliquot et certorum Comitatum Dicam...”

¹⁹ HkA HU Fasc. 32. 1576. aug. Fol. 154. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Károly főherceghez. Pozsony, 1576. aug. 3.

²⁰ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 133—134.

²¹ HkA HU Fasc. 36. 1577. jul. Fol. 330. A szepesi kamara Ernő főherceghez. Kassa, 1577. jul. 4. „...verum tantis difficultatibus ac tanta proventuum inopia laborat haec Camera, ut non modo extraordinarias tales et militares solutiones, sed ne ordinarias quidem et quotidianas erogationes praestare possit”; HkA HU Fasc. 36. 1577. dec. Fol. 134. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1577. dec. 6. „Paratam autem pecuniam raro haec Camera habet, quod pro pecuniis chartas et quietantias duntaxat officiales referre solent. Nam proventus fere omnes tam ex Tricesimis quam ex Dicis aliis sunt deputati...”

²² HkA HU Fasc. 33. 1576. dec. Fol. 41. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Ernő főherceghez. Pozsony, 1576. dec. 1. „Mutuum contrahere parati essemus, dummodo esset aliquis, qui

A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok jövedelmei jöttek számba.²³ „Az ellátásra, valamint az élelem elegendő és biztos beszerzésére nincs más mód a végeken — tanácsolja Schwendy Lázár tábornok 1577-ben —, mint hogy a legfontosabb véghelyeket saját alattvalókkal lássuk el, kik a földműveléssel foglalkoznak; a legközelebbi uradalmak pedig, amennyi adás-vevés, kereskedés és egyéb hasznavehető eszközökkel elérhető, arra bírandók, hogy ezen helyek saját biztos jövedelemmel és szolgálmányokkal bírjanak. Ezeknek tizedei a legközelebbi véghelynek adandók át és a hadi nép zsoldjára fordítandók”.²⁴ Ez a megoldás a végbelieknek is jobb volt, mert ők maguk kezelték a vártartomány jövedelmeit és így biztosan számíthattak rá.

A vár a katonai védelem támaszpontja mellett uradalmi központ, hová 10—20, esetleg 30—40, de olykor száznál is több falu hordta össze szolgáltatásait. Berlász Jenő és Szabó István számításai szerint a XVI. század közepén a királyi kézben maradt Magyarország földjének körülbelül háromnegyed része, a XVI. század végén körülbelül fele tartozott a várbirtokokhoz.²⁵ Ezeknek a jövedelmére akkor is számíthattak, amikor a zsold elmaradt. A váruradalomból származó jövedelem kétféle volt. Egy része természetben és más fogyasztási cikkben folyt be vagy a majorsági kezelésben levő földekből, vagy a parasztok úrbéri szolgáltatásaiból. Másik része készpénz volt, s a parasztok censusából, továbbá a kisebb királyi haszonvételekből — ital- és húsmérés, telonium — vagy a termények eladásából származott.²⁶

Akadtak birtok nélkül szűkölködő várak,²⁷ volt egy-két nagyobb végház, amelynek csekély kiterjedésű a birtoka, pl. Győr, Komárom és Kassa.²⁸ De voltak „tarisznys várak” is, vagyis olyanok, amelyek egyhamar nem szorultak külső segítségre. Sziget, Kanizsa, Eger, Gyula, Szatmár, Sárospatak, Tokaj, Sáros, Likava, Trencsén, Murány, Makovica, Munkács, Zólyom és más várak, amikor a király birtokában voltak, jelentékeny saját jövedelemmel rendelkeztek.²⁹

dare non recusaret. Verum multis creditoribus iam ante hac obligata Camera, neminem invenire possumus, qui nobis mutui nomine hanc pecuniam dare vellet”; MAKKA LÁSZLÓ: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. TSz 1974. 1—2. sz. 160—165. Földindulás a központi hatalom alapjaiban.

²³ VÖ. HÓMAN BALINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 123.

²⁴ GEÖCZE ISTVÁN: i. m. HK 1894. 531. Schwendy Lázár tanácsa.

²⁵ BERLÁSZ JENŐ: A mezőgazdaság állapota. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp., é. n. 164—165.; SZABÓ ISTVÁN: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 168—170.; VARGA ENDRE (szerk.): Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 5—6.

²⁶ ACSÁDY IGNÁC: i. m. HK 1888. 263.; Ua.: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564. Bp., 1888. 168—169.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 216—217.; Az 1570. évi munkácsi utasítás azzal indokolja a majorsági gazdálkodás szorgalmazását, hogy abból szokták fedezni a várórség ellátását. Lásd MGtSz 1896. 67., 70. ld. PACH ZSIGMOND PÁL: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963. 152.; SZAKÁLY FERENC: A babócsai váruradalom 1561-es urbárium és a babócsai vár 1563-as leltára. KANYAR JÓZSEF (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 2. sz. Kaposvár, 1971. 51—85., 60.; CSIPES ANTAL: A gyulai várbirtok XVI. századi gazdálkodása. Békési Élet, 1974. 2. sz. 228—239.

²⁷ HKA HU Fasc. 6. 1557. aug. Fol. 18. *Instructio data Commissariis ad visitandas Arces finitimas per Maiestatem nostram ordinatis*; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 213.

²⁸ ACSÁDY IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 168.

²⁹ HKA HU Fasc. 5. 1555. május, Fol. 87. A magyar kamara tanácsosai Miksához. Pozsony, 1555. május 14. „Arcem Zygeth habere magnas pertinentias et plurimas villas, unde si recte colligerentur proventus, et bono ordine dispensarentur, commode eius loci necessitatibus posset subvenire...”; HKA HU Fasc. 23. 1571. jún. Fol. 18. A szeptesi kamara a királyhoz. Kassa, 1571. május 16. „Quandoquidem Arx Zathmar est prima et praecipua inter reliquas Arces Maiestatis Vestrae Sacratissimae, easque praestat cum praesidii numerositate, bonorumque copia, tum agriculturae, allodiaturaeque exercitatio et decimarum perceptione.”; HKA HU Fasc. 23. 1571. aug. Fol. 4. A szeptesi kamara a királyhoz. Kassa, 1571. márc. 28. „Arcem Saarospaták proventibus abundare...”;

A váruradalom képzésénél a vezérelv az őrség és a vár fenntartása. A várkapitányok élénken figyelték, nincsen-e a környéken olyan birtok, mely a koronára szállt vissza, hogy a várhoz csatolják. Adományoztak a várnak olyan birtokokat is, melyek a török terület mélyén feküdtek. A hódoltsági városok és falvak olyan magyar kapitánynak voltak hajlandók adózni, akitől a török tartott.³⁰ Mikor Thuri György halála (1571) után a gyöngye Alapy Gáspár lett Kanizsa kapitányává, rövid idő alatt száznál több falu mondta fel a szolgálatot s állott „a török botja” alá.³¹

A váruradalom képzésének gyakori módja a fegyveres erőszak.³² Az enyingi Törökök servitora, Martonfalvay Imre deák is így szolgálta urait: „... miért hogy Szegligethöz igen kevés jószág vala, nem volt az nagy pusztá várat honnét építténöm... az Kaal völgyet, az német völgyet és az Dergicséket Szegligethöz foglalám szolgálatra, az Tomay Ferenc rész jószágát azonképen”.³³ Magyar Bálint két kicsi, de fontos és jól őrzött vár kapitánya volt, Szigliget és Fonyódé. A két vár közötti összeköttetés által teremtett hídfő nagyon kényelmetlen volt a somogyi török erődök számára. De Magyar Bálint megőrizte ezeket a várakat; mindent elkövetett fenntartásuk érdekében. Ezt jól szemlélteti élénk birtokszerző tevékenysége is. Elragadta Palotától Ordát és Szálláslakot, a tihanyi vártól elfoglalta Szamárd falut, s „hatalmasul” bírta Lullát, Ságvárt és Csegét.³⁴ Ezenkívül Magyar Bálint kezén találunk még 25 falut Somogyban, „melyek előbb vagy utóbb tihanyi birtokok voltak”. Fonyód Szigetvár eleste után kilenc évvel pusztult csak el, s legtovább bírta a somogyi végházak közül a török nyomást.³⁵

A királyi várak sora jelentősen szaporodott az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása vagy szerződéses átvétele útján. Buda eleste után a rohamosan terjedő török hódoltság hamarosan megsemmisítette a kalocsai érsekséget, a pécsi, csanádi, boszniai, szerémi püspökségeket, elfoglalta a győri, veszprémi, egri, váradi püspökség és az esztergomi érsekség egy részét.³⁶ Esztergom 1543-ban török kézre került, s a magyar római katolikus egyház feje kénytelen volt székhelyét Pozsonyba áttenni.³⁷ I. Ferdinánd és Szapolyai János egyaránt igénybe vette az egyházak jövedelmeit, ha a fegyveresek zsoldjáról, vagy a várak erősítéséről volt szó.³⁸ A nyitrai, győri,

ACSÁSY IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 169.; KOMÁROMY ANDRÁS: Thelekessy Imre, 1497—1560. HK 1889. 652.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 214.

³⁰ HKA HU Fasc. 14. 1567. márc. Fol. 52. Humillima supplicatio Ladislai Giulaffi Capitanei Vesprimiensis. „...nemini alteri censum solitum annualem dare promittunt, quam Capitaneo Besprimiensis... nulla ratione, nullis in rebus obedire volunt (ti. capitaneo arcis Canisa — Sz. I.), ratio quia arx Canisa ab illorum oppidis nempe Tolna et Raczkövi longe distat”; TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 220—221.

³¹ TAKÁTS SÁNDOR: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914. 236.

³² HKA HU Fasc. 17. 1568. nov. Fol. 20. Humillima supplicatio Francisci Thörök de Enningh. „Habeo quosdam pagos iure haereditario ad Debrecen concernentes meque spectantes, quos nunc diversi capitanei V. S. Caesareae Maiestatis hi Agriam, alii Tokainum violenter possident...”

³³ MARTONFALVAY IMRE deák Emlékirata. Bp., 1881. 138.

³⁴ SZÍJ RZSŐ: Várpalota. Bp., 1960. 78.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. Bp., 1908. 152.

³⁵ HKA HU Fasc. 27. 1574. május, Fol. 229. Humillima supplicatio Capitanei militumque ceterorum Praesidii Fonodiensis.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: i. m. Bp., 1908. 152.

³⁶ HKA HU Fasc. okt. Fol. 63. Episcopatus, Praelaturae, et Beneficia Ecclesiastica, quae ad praesens vacant in Regno Hungariae.; HHStA Ungarn, 1572. Fasc. 98. Fol. 32—35. Az esztergomi érsek a királyhoz. Pozsony, 1572. ápr. 7. „Sed quum aliae vi Turcica prorsus evastatae sint, et eversae, aliae vero in sustentationem rerum temporalium usurpatae...”

³⁷ POKOLY JÓZSEF: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., 1910. 91.

³⁸ SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története a mohácsi vésztől a linzi békekötésig, 1526—1645. IV. Lpcse, 1854. 255.

veszprémi, egri püspökségek évtizedeken át laicizálódtak. A nyitrai püspökség egyszerűen a Thurzók családi vagyonának számított, a győri püspökség 1533-ig a szerb származású Bakics Pál tulajdona, az egri püspöki várat és birtokait Serédi Gáspár és Perényi Péter tartották kezükön.³⁹ A két király közötti küzdelemben a püspökségek csaknem kivétel nélkül világiak kezére kerültek.⁴⁰

A váruradalmak kialakításánál igen jelentékeny helyet foglaltak el a lefoglalt egyházi birtokok és jövedelmek.⁴¹ Devecseri Choron András már 1527-ben elfoglalta a tihanyi apátságot és birtokait. Ferdinánd 1539-ben az apátság kormányzójává tette Choront, míg annak kiskorú fia nem töltheti be az apáti tisztséget. Mivel azonban Choron János világi úr maradt, az apátság birtokait a király vette át, s ezután királyi várkapitányok (Horváth Márk, Takaró Mihály, Gyulaffy László) parancsoltak a bencések egykori monostorvárában és birtokain.⁴²

A zalavári apátságot már jóval a török idők előtt úgynevezett világi kommentátorok vezették: Nádasdy Tamás, Hasságh Ferenc, Mezőlaky Ferenc (ez utóbbi később belépett az egyházi rendbe és tényleges apát lett). Az apátság jövedelmeit a világi kezelés mellett a török időkben jelentős részben a zalavári erősségre fordították, különösen Mezőlaky alatt, akit kiépítette és korszerűsítette Zalavárt.⁴³

A veszprémi püspökség és a káptalan birtokainak legnagyobb részét a király Veszprém, Palota és Tihany várának fenntartására rendelte.⁴⁴ A kanonokok majdnem minden birtoka „egyrészt a keresztény név ellenségeinek félelméből, másrészt magyarországi némely urak és nemesek, illetve katonák erőszakos foglalása miatt ... idegen kezek hatalmába került”. Ezeknek nagyobb részét a király foglalta le, s az ő „oltalma alá” tartozott, Garaboncot, Merenyét és Újlakot (Zala m.) Veszprém elfoglalása (1552. június 1.) után Thuri György kanizsai kapitány szerezte meg.⁴⁵

Egert királyi őrség vette át Perényi Pétertől, de a püspök továbbra fenntartotta jogait.⁴⁶ A király 1548. december 20-án a püspöki jövedelmek kezelésére és e fontos vár fenntartására nézve egyezsége lépett Oláh Miklós püspökkel. A megállapodás értelmében a beszedett jövedelemnek egyharmada a püspöké, a második harmada a

³⁹ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 233. s. köv.

⁴⁰ HkA HU Fasc. 15. 1567. okt. Fol. 64—66. Bona Ecclesiarum in manibus Magnifici quondam Domini Gabrielis Perényi existentia.; HkA HU Fasc. 24. 1572. márc. Fol. 124. Beneficia Ecclesiastica in Regno Hungariae, ad manus secularium Baronum et nobilium, sub diversis Titulis per Maiestatem Caesarem tradita et concessa.; SZALAY LÁSZLÓ: i. m. IV. Lipcse, 1854. 110.; GYENIS ANDRÁS: A magyar püspökségek helyzete a mohácsi vésztől 1600-ig. Regnum, 1936. 87—93.

⁴¹ HkA HU Fasc. 3. 1550. szept. Fol. 10. Ferdinánd király a magyar kamarához. Augsburg, 1550. szept. 6. „...vobis denuo significamus...ut fructus, redditus et proventus Archiepiscopatus Strigoniensis in Regni nostri Hungariae contra Christiani nominis hostes Turcas defensionem, locorumque finitimum fortificationem exponantur...”

⁴² ERDÉLYI LÁSZLÓ: i. m. Bp., 1908. 221.

⁴³ IVÁNYI BÉLA: Zalavár és a balatonhidvégi átkelő a török időkben. A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg, 1960. 162—167.

⁴⁴ PÁKAY ZSOLT: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém, 1942. 9—10., 17.; HkA HU Fasc. 3. 1552. dec. Fol. 40. Ratio omnium proventuum paratae pecuniae, quae ad Camera Hungaricam Regiae Maiestatis in Anno domini 1554 percepta est.; *Hadtörténeti Levéltár (Budapest)* (a továbbiakban: HL), Törökkori iratok, 1557. Fasc. 3. Nr. 8. Extractus super ordine, numero et solutione Capitaneorum et Militum in confiniis existentium. Tihany.; HkA HU Fasc. 23. 1571. aug. Fol. 60. Miksa király a magyar kamarához. Bécs, 1571. aug. 19.

⁴⁵ *Vas megyei Levéltár*, (a továbbiakban: VmL), Vasvári kápt. hitelesh. jegyzőkönyv, VII. 387—389., 53. sz. 1573.

⁴⁶ *Egri érseki Levéltár* (a továbbiakban: EÉL), Gazd. lt. Libri sorozat: okmánykönyvek, rakt. sz. 13. Liber 13. Agriensis Episcopatus iurium et episcoporum historiam continens. Tom. II. 1010—1711. 37—46.

püspöki lak és a vár helyreállítására, épületeinek karbantartására, a harmadik harmada pedig a várórség zsoldjának fizetésére szolgált.⁴⁷

Ezt a szerződést újította meg az uralkodó a következő püspökkel, Verancsics Antallal 1557-ben.⁴⁸ A helyzet 1563-ban módosult; az egri „eretnek” polgárokkal való huzavonát erősen megúnva, Verancsics lemondott teljesen püspöksége jövedelméről, magának csak évdíjat tartott fenn. Azután a király a maga tisztviselőivel kormányozta az egyházmegyét, a püspöknek csak egyházi ügyekben maradt meg az intézkedés joga. A kamarai adminisztráció rendszere fennállott egészen 1596-ig, amikor Eger török uralom alá került.⁴⁹

A hódoltsági birtokokat, hol a nemesség nem tudta jogait érvényesíteni, a fegyverben álló katonaság tudta csak úgy-ahogy ellenőrizni.⁵⁰ A végvári kapitányok a hódoltságban fegyverrel biztosítottak zsoldhiányt szenvedő várak számára adózó falvakat, fittyet hányva arra, hogy ki annak jogos tulajdonosa.⁵¹ Horváth Márk szigeti kapitány nemcsak Baranyában, Tolnában és Szlavónia közeli részeiben szedette Szigetvár járandóságait, hanem Bács megye nagy részében és Szlavóniának mintegy 300 falvában, melyeket ilymódon Szigethez „hódított”.⁵²

Zrínyi György és Bornemissza János kapitányok is jól tudták, hogy Kanizsát csak akkor biztosíthatják, ha a vártartomány falvait a behódolástól visszatartják, s ha minél több hódoltsági falut kényszerítenek az adózásra. A hódoltsági magyar községeket tűzzel-vassal pusztították, ha a magyar adót megtagadták.⁵³ „Inkább égjetelek el mind — írja Kapitány István, Zrínyi György tisztartója —, hogy sem mint nekem ne szolgáljak”.⁵⁴

A XVI. század híres törökverő vitézei, mint például Gyulaffy László, Magyar Bálint állandó portyázásaik során mindig több és több hódoltsági falu jobbágyait kényszerítették adófizetésre.⁵⁵ Ezzel azonban igen sok ellenséget szereztek maguknak. A katonai erőszakoskodásokon kívül a sok panasznak az volt az oka, hogy a töröktől visszafoglalt földeket megtartották maguknak, hogy házuk népét és vitézeit el láthassák.⁵⁶ „De ha a falvakat mind másnak osztják — írja Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány —, öfelsége a végházat is adja másnak, mert látja Isten, énnékem nincs mivel tartanom, teljességgel kifogytam belőle”.⁵⁷

⁴⁷ GYÁRFÁS ISTVÁN: Dobó István Egerben. Bp., 1879. 20—32.; RÚZSÁS LAJOS: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939. 8—9.; SZÁNTÓ-IMRE: Eger város úrbéri és felszabadulási pere. I. rész, Eger, 1964. 347.

⁴⁸ HkA HU Fasc. 6. 1557. dec. Fol. 25—29. Prága, 1557. dec. 28. Transactio Regiae Maiestatis cum Episcopo Agriensi facta Anno 1557.

⁴⁹ TT 1879. 598.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 38—39.; KOVÁCS BÉLA: A Liber Sancti Johannis keletkezése és kora. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei, 3. sz. Eger, 1974. 13—14.

⁵⁰ HkA HU Fasc. 4. 1554. júl. Fol. 9. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1554. júl. 7.; HkA HU Fasc. 37. 1578. márc. Fol. 5. Ghymesí Forgách Simon főkapitány a királyhoz. „... sunt villae remotissimae in ditone Thurcica, et difficulter possunt possideri et in obedia contineri, sed spero posse me aliquid utilitati ex illis percipere usque dum Agria durabit...”

⁵¹ SALAMON FERENC: i. m. 2. kiad. Bp., 1886. 338.

⁵² Történelmi Tár, 1908. 296. Ibafalvay Ferenc szigeti számtartó panasza Horváth Márkó ellen.; NÉMETH BÉLA: Szigetvár története. Pécs, 1903. 175.; SZAKÁLY FERENC: i. m. Kaposvár, 1971. 59—60.

⁵³ HkA HU Fasc. 5. 1555. május, Fol. 87. A magyar kamara tanácsosai Miksához. Pozsony, 1555. május 14.

⁵⁴ TAKÁTS SÁNDOR: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914. 248—249.

⁵⁵ HkA HU Fasc. 5. 1555. május, Fol. 87. A magyar kamara tanácsosai Miksához. Pozsony, 1555. május 14.; KOMÁROMY ANDRÁS: Magyar Bálint. HK 1912. 246.

⁵⁶ ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. Bp., 1908. 152.; TAKÁTS SÁNDOR: Ráthoti Gyulaffy László. HK 1915. 486.; Ua.: Régi magyar kapitányok és generálisok. Második kiadás, Genius, Bp., é. n. 248—249.

⁵⁷ TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 195.

A legnehezebb helyzetben a török-magyar területek érintkezési vonala volt, ahol állandósult a háborúskodás, másrészt kétfelé adózott, a magyaroknak és a törököknek is.⁵⁸ A török adószedés nem igen terjedt messzebb, mint amennyire a magyar fegyver elérte.⁵⁹ Dobó István 1548-ban az írja az országos kincstartónak, hogy az adót amennyire lehetett — karhatalommal — beszedte, noha „a török birodalmában” vannak az adózók. A hátralevőt is be fogja szedni, „noha szintén torkában vagyon az töröknek”.⁶⁰

A végváriak hódoltsági akciói nem egy esetben a hódolt magyar jobbágyság termelőerőinek pusztításával jártak. A katonák megadóztatták, vagy ha nem engedelmeskedtek, kifosztották a hódoltsági falvakat, vagy ha a falu valamilyen támaszt nyújthatott a törököknek, felperzselték.⁶¹ „Másfelől én immáron többet égettem el negyven falunál — írja Kerecsényi László szigetvári kapitány 1555-ben —, semmit nem használ, ez feldnek el kell pusztulni”.⁶² Zrínyi György Baranyára hódoltató levelet küldött, s követelte a király és az érsek adójának megfizetését. „Ha kegyelmetek ellentart — írja Zrínyi —, nyilván az falukat és városokat megégettetöm és gyermekeket, feleségeket, ön magokat levágatom, hogy sem tinéktek, sem minékünk ne legyenek”.⁶³ Mindkét fél a falvakért küzdött, minthogy a vár megtartása és fenntartása a vár körüli helységek birtoklásától függött.

Mindez a végvári rendszer szükségszerű folyamánya.⁶⁴ Történetírásunk sokáig azt a nézetet vallotta, hogy a hódoltság pusztulását csak a török számlájára írhatjuk. A végváriak hódoltsági akcióiban azonban nem csupán a törökök hátországnak, gazdasági bázisának a pusztítását kell észrevennünk, hanem számolnunk kell azzal is, hogy „ez egyet jelent a hódolt magyar jobbágyság és termelőerőinek pusztításával”.⁶⁵ A felperzsélések, pusztítások a hódolt — zömében magyar — lakosságnak leírhatatlan nyomort és pusztulást hoztak. Az egész Somogyságra jellemzőnek vehetjük azt a képet, amit Horváth Márk ad a Szigetvár környéki állapotokról: „... az itt körül való szegény nép teljességgel elnyomorodott. Csalánt főznek sommal, azt eszik. Azt mondják, ki két hete, ki három hete nem evett kenyeret ... nincs bennük élet. Meghálnak éhen...”⁶⁶ De látnunk kell azt is, hogy a végvári katonák azzal, hogy

⁵⁸ HKA HU Fasc. 2. 1549. Fol. 450.; *Österr. Kriegsarchiv, Wien* (a továbbiakban: KrA), *Alte Feldakten* (a továbbiakban: AF), 1554. Fasc. 7. Nr. 8. Exemplum literarum ad Passam Budensem datarum. Bécs, 1554. júl. 31. „Nostri quoque non parvum conqueruntur, de vestrorum militum insolentia, et multis violentiis, et praesertim quod pauperes coloni nostri, qui in utramque partem solvunt, crudeliter a militibus Imperatoris vestri tractantur...”; HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871. 381—382.

⁵⁹ SALAMON FERENC: i. m. Pest, 1864. 309.

⁶⁰ SZALAY ÁGOSTON: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pest, 1861. 55.; SALAMON FERENC: i. m. Pest, 1864. 308.

⁶¹ HKA HU Fasc. 4. 1554. jan.—febr. Fol. 44. Humillima supplicatio Gregorii literati de necessitatibus Arcis Agriensis. Mágócsy Gáspár gyulai kapitány „... miseros incolas oppidi Thyzawarsan hostilem in morem depopulavit et omnes eorum facultates in praedam convertit”.

⁶² KOMÁROMY ANDRÁS: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. 1553—1562. Történelmi Tár (a továbbiakban: TT), 1906. 136.

⁶³ TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. I. Bp., 1915. 131.

⁶⁴ SALAMON FERENC: i. m. Pest, 1864. 151—152.; IFJ. SZAKÁLY FERENC: Tolna megye negyven esztendeje Szekszárd, 1969. 65.; A budai beglerbég jelentésére 1579 májusában adott szultáni választások között arról is említést tesz, hogy „néhány falu lakossága... a gyaurok támadása miatt elszéledt és ezek a falvak puszták lettek”. Lásd KÁLDY-NAGY GYULA: Magyarországi török adóösszeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből, 52. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 14.

⁶⁵ IFJ. SZAKÁLY FERENC: i. m. Szekszárd, 1969. 56—57.

⁶⁶ Szigetvári kapitányok levelezése. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 1971. 76. Horváth Márk levele Nádasdy Tamáshoz. 1558. május 2.; HKA HU Fasc. 37. 1578. Fol. 208. Humillima supplicatio Incolarum possessionis Dorogh.

a hódoltsági falvakat pusztították, megakadályozták a török ellátását és — ellátás hiányában — előrenyomulását.⁶⁷

A várbirtokot — török mintára — sokszor zsold helyett a katonaság között osztották ki. A jövedelmi források e helyhezkötése, a katonai tisztségekért kapott birtokadományok szokása már az 1530-as évekre visszanyúlik, de ekkor még inkább az egyes földesurakhoz kötődik az ilyen adományozás. Ennek tehát sokkal inkább servitori jellege volt, amit az is bizonyít, hogy az urak a későbbiekben tetszés szerint vették vissza a familiárisaiknak juttatott földjeiket. A tényleges lovagtiszttség (*officioratus*) címén való birtoklás az 1540-es években kezdődött. A lovagtsízt (*officialis*) feladata volt a béke idején a majorság vezetése, a falu szolgáltatásainak beszedése. Katonái segítségével, akiket jövedelméből tartott, oltalmazta a rábizott falut. Háború esetén pedig a várnagy parancsára összes lovasával a várórséghez csatlakozott.⁶⁸ Ez a — korlátozott időre szóló — birtoklási forma kétségtelenül magán viseli a török birtokrendszer, a szpáhi-birtoklás jegyeit.⁶⁹

A lovagtiszttség címén való birtoklás egyik legszembetűnőbb példája a Balatonvidéken Paksy János esete, aki 11 teljes falut bírt, míg aztán tisztségéből távozván ezek a falvak mind visszakerültek a veszprémi váruradalomhoz.⁷⁰ Mikor Thuri György átvette Palota kapitányi tisztét, a török szomszédságában levő vár 67 községe 20 főlegénynek volt kiosztva; ők használták fel a jövedelmét, melyet fegyveres erővel hajtottak be és ebből fizették fegyveres szolgálk zsoldját is.⁷¹ Ennek az adományozási módnak az volt a jelentősége, hogy a birtok fejében a tiszt katonákat tartott el, s ha más várba ment, vitte magával az általa fizetett embereket. A véghelyek kapitányai olykor egyenesen a királytól kaptak felhatalmazást arra, hogy — különösen a kevés hasznát hajtó hódoltsági — birtokokat a vitézek között kiosszák.⁷²

Az 1553. I. tc. 3. §. kimondja, hogy „a király katonái ne osszák ki maguk közt a falukat és városokat „timárul”, mint a törökök szokták, s ne birtokolják kényük szerint”.⁷³ De az ilyesfajta „birtoklások” továbbra is sűrűn előfordultak; a király maga elnézte — mint Verancsics Antal mondja —, hogy a hódolt helységeket „timárul” a katonák közt kiosszák.⁷⁴ A török rendszerhez való hasonlóságot mutatja az is, hogy mikor a tisztek más vidékre kerültek, birtoklási joguk megszűnt. A legtöbbnek nevével vagy családjá nevével sem találkozunk a helység vagy a megye birtokosai között.⁷⁵ Birtokaik ugyanis visszakerültek a váruradalomhoz. De a XVI. század második felé-

⁶⁷ Vö. PERJÉS GÉZA: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Bp., 1965. 346.

⁶⁸ HkA HU Fasc. 27. 1574. júl. Fol. 299—302. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1574. júl. 10.; HkA HU Fasc. 32. 1576. jún. Fol. 310—314. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1576. jún. 1.; HkA HU Fasc. 38. 1578. dec. Fol. 102. Humillima Jacobi Wyzkeleti supplicatio.

⁶⁹ ACSÁDY IGNÁC: i. m. HK 1888.; NAGY BÉNI: Eger ostroma 1552-ben. Békefi Emlékkönyv, Bp., 1912. 257—259.; SZÁNTÓ IMRE: Eger vár védelme 1552-ben. Kiadja: Eger Város Tanácsa, 1971. 39—40.

⁷⁰ PÁKAY ZSOLT kéziratosa munkája alapján.

⁷¹ HkA HU Fasc. 8. 1559. május, Fol. 24. Nomina possessionum, quas milites Palothaienses ad arcem Palotha possident pro officio. 1559. ápr. 3.; HkA HU Fasc. 8. 1669. aug. Fol. 163. Supplicatio humillima Militum Equestris ordinis in Arce Pallotha existentium.; TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. kiad. Genius, Bp., é. n. 77—78.; PÁKAY ZSOLT: i. m. Veszprém, 1942. 11.; HÓMAN BALINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 124.; KÁLDY—NAGY GYULA: Magyarország török adóösszeírások. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 11.

⁷² SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 289.

⁷³ Id. SALAMON FERENC: i. m. 2. kiad. Bp., 1886. 148.

⁷⁴ HkA HU Fasc. 6. 1557. aug. Fol. 8. Instructio data Commissariis ad visitandas Arces finitimas per Maiestatem nostram ordinatis.

⁷⁵ HkA HU Fasc. 36. 1577. júl. Fol. 281—282. Zeleméry László, az esztergomi érseki birtokok adminisztrátora Ernő főherceghez. Újvár, 1577. jún. 27.

ben egyre inkább szaporodott azoknak a tiszteknek a száma, akik a katonáskodás révén szerzett birtokaikat állandósítani tudták. Ilyen a Thuri-, a Hathalm-, a Huszárcsalád stb. több tagja. Az 1600 utáni időkben Bakáts Sándor keszthelyi kapitány a Keszthelyhez tartozó Csehi, Fenék és Lesencetomaj falvakat sajátjaként kezelte, s egy részüket később a gersei Pethőktől meg is váltotta.⁷⁶

Az „officialatus” rendszere gyorsan terjedt, ami aztán súlyos visszaélésekhez vezetett.⁷⁷ A szigetvári számvevő 1556-ban keservesen panaszkodott a kamarának Horváth Márk kapitányra: „A főlegények közt alig van olyan, akinek ne volna néhány prédálásra átengedett faluja. Ezt most úgy bírják, mintha apjukról maradt volna rájuk, és amellet mégis folyton jajgatnak, hogy nincs miből élniök és éhenhalnak...”⁷⁸

Mit volt mit tennie, ha a végvár fenn akarta magát tartani, kiszipolyozta saját uradalmát, de ezenkívül a hódoltság általa elérhető területeit is.⁷⁹ Mivel az állami pénzügyek ziláltsága miatt a végváriakat nem, vagy rosszul fizették, eltartásukról maguknak kellett gondoskodniuk. A legtöbb végbeli vitéznek volt kertje (katonakert), volt marhája, s ingyen füve, szénája. A főlegények ezenkívül még a falvak és a puszták jóvedelmét is élvezték.⁸⁰ Ezek aztán alattvalóikként dolgoztatták az alájuk rendelteket, s kímélet nélkül vitték el utolsó falatjukat is.⁸¹

A várvizsgálatok során Korpona városa előadta, hogy „a szerencsétlen jobbágyok csaknem az egész vármegyében még többet panaszkodnak, mert az összes falvak ki vannak osztva a katonák közt, s ezek kényszerítik őket, hogy az adó vagy rovás fejében annyi zabot és szénát fuvarozzanak be, amennyi nekik elég... S amelyik falu a katonának, kinek kiosztatott, a kénye-kedve szerinti zabot és szénát az inség miatt be nem tudja szolgáltatni, annak lakosait az illető katona vasra veri s rajtok súlyos bírságot csikar ki”⁸²

Már a kettős királyválasztás ürügyén elszabadult úri torzsalkodások alatt megkezdődött a katonai célokra rendelt váruradalmak kiépítése. De a várbirtokok képzésének fő időszaka az 1540 és az 1560 közé eső két évtized volt. Ezt a legtermészetesebbnek tarthatjuk, hiszen ez az az időszak, mikor a török nyomás szinte elviselhetetlennek tűnt. A későbbiekben apadt a szerzett birtokok száma, amelynek okaiban az is közrejátszott, hogy a török pusztítás következtében egyre kevesebbet lehetett adományozni vagy elfoglalni.

A tulajdonképpeni újdonság az előző birtoklási viszonyokhoz képest a királyi várak birtokainál figyelhető meg. Itt a jóvedelmek testületi behajtása a jellemző, valamint az elosztásnak és a jóvedelemkezelésnek a kapitány vagy a porkoláb útján történő intézése, kik a központi hatalom képviselői. Ez egyfajta önállóságot jelentett a jóvedelem kezelése terén, melyet egyedül a központi hatóságok ellenőrzése korlátozhatott kívülről. Ilyen várak a Dunántúlon: Tihany, Veszprém, Palota és Pápa.

A második csoportra a jóvedelmek magánbirtokos jellegű kezelése a jellemző.

⁷⁶ VARGA JÁNOS: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp., 1969. 171., 247., 379.

⁷⁷ TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908. 244., 1. sz. jegyzet.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 289.

⁷⁸ TT 1908. 294—297.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 225—226.

⁷⁹ HkA HU Fasc. 31. 1576. febr. Fol. 151. Humillima supplicatio Ladislai Zeleméry.; HkA HU Fasc. 33. 1576. dec. Fol. 348. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Ernő főherceghez. Pozsony, 1576. dec. 7.; HkA HU Fasc. 36. 1577. júl. Fol. 72—75. Inquisitio contra Dominum Schenhenstuel Anno 1575 facta.; SZAKÁLY FERENC: A babócsai váruradalom 1561-es urbárium a és a babócsai vár 1563-as leltára. Kaposvár, 1971. 60—61.

⁸⁰ KrA AF 1578. Fasc. 8. Nr. 2. Extractus certus Proventuum unius anni mediocris arcis Agriensis.

⁸¹ SZAKÁLY FERENC: i. m. Kaposvár, 1971. 60—61.

⁸² ILLÉSY JÁNOS: Várvizsgálatok 1557/58-ban. HK 1894. 239—240.

Itt az történt, hogy a földesúri jövedelem bizonyos — sokszor igen jelentékeny — részét lekötötték a vár fenntartására, meghatározott katonai tartására annak ellenében, hogy az őrség jelentősebb részét a király fizette, s hozzájárult egyéb kiadásokhoz is. Ilyen várak a Dunántúlon: Vázsony, Devecser, Ugod, Ességvár, Szigliget, Csobánc, Rezi, Tátika stb.⁸³

A Veszprém megyei várbirtokok képzésében a világi földesúri birtok a számadatok szerint nagyobb mértékben vett részt. Ez nem véletlen, hisz például a létfontosságú védelmi övezetbe tartozó Pápa és Palota nagykiterjedésű birtokai (vagy ezek jelentős része) királyi kezelésbe került, vagy úgy, hogy a Podmaniczkyak kihalása után átvette a király a teljes birtokkomplexumot, vagy úgy, hogy az enyingi Török család birtokainak egy része Pápa királyi várrá válása után került központi kezelésbe. Ez utóbbi történt Nádasdy Tamás nádor halála után Kanizsa várával is. A világi földbirtok ilyen nagyarányú részesedésének másik oka a Balaton-felvidéki váruradalmaknak az a vonása, hogy jelentős részük jogilag magánkezelésben maradt, s így a földesúri birtoknak a várhoz tartozó részéből a király fizette őrség is részesedett.

Az egyházi birtokok megmaradt része is jelentősen hozzájárult az egyes erősségek fenntartásához (Sümeg 15 birtok, Zalavár 20 birtok körül ingadozó uradalom), akár egyházi kezelésben maradt a vár, akár királyi lett. Sok esetben olvasható a forrásokban, hogy a veszprémi káptalan birtoka „Palota vár fenntartására van rendelve”, vagy Tagyon község 1557-től kezdődően „a püspök birtokaként van összeírva, de ez nem jelenti, hogy ténylegesen az övé”.⁸⁴ Az egyház nagyon sok esetben csak névleges birtokos.

A három dunántúli megye (Veszprém, Somogy és Zala egy része) birtokviszonyainak áttekintéséből megállapítható: a teljesen török ellenőrzés alatt álló területeken, ahol magyar támaszpont már nem volt, hol a várakba húzódó nemesség még többé-kevésbé birtokai közelében maradhatott volna, azt figyelhetjük meg, hogy nemcsak a magyar közigazgatás szűnt meg, hanem a birtok teljes „újraelosztása” ment végbe (legalábbis átmenetileg). Így vált a somogyi 72 község mindegyike váruradalmi birtokká.⁸⁵ A csökkent jövedelmeket csak a várak őrsége, s egyes katonaurak tudták behajtani. Így a hódoltsági vidékek a királyi várak (Palota, Veszprém, Tihany) befolyási körzetébe tartoztak.

A másik terület a királyi várak utóvédjeinek, vagy kisebb segítő egységeinek számító, magánbirtokosi várak uradalmi. Ilyenek a zalai Csobánc, Rezi, Tátika, Keszthely, Szigliget stb. Katonai értékük nem nagy. Erre a vidékre a magánföldesúri tulajdon stabilizációja a jellemző, s a várakba húzódó nemesség is úgyahogy érvényesíteni tudta jogait.

A közvetlen védelmi övezetben levő erősségek nem tudtak megélni.⁸⁶ A kicsi, magánbirtokban maradt várak elsovadtak: Ugod, Essegvár, Döbrönte falvai vagy el-

⁸³ TÓTH ANDOR ISTVÁN: Végvári katonaság és váruradalmak a Balatonfelvidéken a XVI. században és a XVII. század első felében. Szakdolgozat. A témát adta: SZÁNTÓ IMRE egyetemi tanár. Szeged, 1972. 24—25.

⁸⁴ PÁKAY ZSOLT: Veszprém vármegye története c. kéziratos munkája alapján id. TÓTH ANDOR ISTVÁN: i. m. Szeged, 1972. 44—45.; HL Törökkori iratok, 1581. Nr. 415. Lassberger Márton és Bakitsch Gallus által szerkesztett kimutatás a Palota várához tartozó javakról.

⁸⁵ MÉREY KLÁRA: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Szigetvári Emlékkönyv, Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 157—199.

⁸⁶ HHStA Ungarn, 1574. Fasc. 104. Fol. 8. Kanizsa, Komár, továbbá a többi Kanizsával szembeni végház ellátása 1574-ben azért akadozott, mert Vas, Sopron és Zala megyékből kiszállították a gabonát a szomszédos Stájerországba. Ezért a magyar kancellária megparancsolta az említett vármegyéknek, hogy a véghelyek szükségletére sokkal inkább legyenek tekintettel, mert ezektől függ egyedül üdvük és megmaradásuk.

pusztultak, vagy egy-egy nagyobb vár olvasztotta ezeket birtoktestébe.⁸⁷ Ezeken a területeken a biztos támpontok: Veszprém, Palota és Pápa kiterjedt birtokai mellett a magánbirtoklás csak úgy biztosítható, ha a földesúr egyben tiszt is valamelyik várbán: a Hagymássyak, Hathalmyak, Huszárok, Thuriak, Törökök, Choronok, Wathayak stb. több nemzedéke katonáskodott, többnyire királyi várakban.

A váruradalmak birtoklásának labilitását jórészt a török pusztítás idézte elő.⁸⁸ A török a várbirtokokat Veszprém megye várainál egyenesen megtizedelte, a zalai váraknál pedig az eredeti birtoktest egyötödére vagy egynegyedére apasztotta.⁸⁹ Ezt a csapást a XVII. század folyamán nem tudták újraterelítéssel kiegyenlíteni.

A váruradalmi birtoklás labilitásának másik oka, hogy a Habsburgok 1526-tól 1600-ig szinte az egész magyar királyi birtokot nagyurak kezére juttatták; összesen 35 várat, 716 községet. A nyomasztó pénzügyi helyzet és a török védelem hatása alatt a királyi birtoknak „II. Endre korához hasonló disszipálása ment végbe”.⁹⁰ A Veszprém megyei 79 váruradalomhoz tartozó faluból 36 került más tulajdonoshoz, még a török irtléle alatt; ez a váruradalmakhoz tartozó helységek 45,56 százaléka. A várak tulajdonából kikerült veszprémi birtokok közül az egyháziak 15 birtokot kaptak. A világi urak részesedése ennél jelentősebb; a veszprémi váruradalmi birtokok közül 21-et már a török idők alatt a birtokukban találunk.

Ez összefüggésben van azzal, hogy a kamara pénzügyi gondjai miatt egyre gyakrabban adták bérletbe különböző főuraknak a váruradalmak jövedelmeit. Ezek a bérletek aztán igen gyakran a tulajdonjog megszerzéséhez vezettek, s így alapjait képezték új nagy dinasztia-családok — az Illésházyak, Eszterházyak, Rákócziak — hatalmának.⁹¹

A várbirtokok jobbágysága a legközvetlenebb katonai felügyelet alatt élt, melynek létérdeke volt a jövedelmek minél „következetesebb” — gyakran a kifosztásig menő — behajtása. Ezt előmozdította az is, hogy a kétfelé adózás már eleve a járadékok maximális behajtására készítette a katonaságot.⁹² A robot a várbirtoknál a

⁸⁷ HkA HU Fasc. 25. 1573. május. Fol. 4—5. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1573. ápr. 21.

⁸⁸ HkA HU Fasc. 4. 1554. jan.—febr. Fol. 44. Humillima supplicatio Gregorii literati de necessitatibus Arcis Agriensis.; KrA AF 1558. Fasc. 13. Nr. 1 1/2. Eger. „Agricultura utilis et allodium nullum decens vel commodum intenteri potest propter propinquitatem hostis”; KrA AF 1563. Fasc. 1. Nr. ad 6. „Cum scimus eam totam regionem circa Zenderew partim turcicis populationibus devastatam, partim militaribus direptionibus expilatam...”; HkA HU Fasc. 19. 1569. nov. Fol. 74—75. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1569. ápr. 24. „Tamen cum utriusque Abbatiae illius (ti. Zalavár és Kapornak — Sz. I.) proventus atque pertinentias ita adeo per Turcas diminutas, atque vastatas esse comperimus, ut vix pro sustentatione utriusque loci, iam etiam finitimi sufficiant...”

⁸⁹ Maguk a várbirtokok is mintha egyre kevésbé tűnének fontosnak; az újjáépítés után vagy magánbirtokosoknak adták vissza egy részüket, vagy szentesítették azt, hogy a magánbirtokosok által újjátelepített községek a XVII. században át is menjenek azok tulajdonába.

⁹⁰ HÓMAN BALINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 201.; MAKKA LÁSZLÓ: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előzetén. Történelmi Szemle (a továbbiakban: TSz), 1974. 1—2. sz. 160—165. „Magyarországon a három Habsburg-uralkodó a XVI. század végére 60—70 nagy koronauradalmat ezernél több faluval 8—9 millió zalogösszegért engedett át s részben végleg el is adott a magyar nagybirtokosoknak”.

⁹¹ JEDLICSKA PÁL: Adatok erdődi Pálffy Miklós a győri hősnek élete és korához. Eger, 1897.; HÓMAN BALINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 124., 204.

⁹² KrA AF 1557. Fasc. 12. Nr. 11. Querelae Colonorum ad Arcem Thrinchiniensem pertinentium contra Egregium Dominum Christophorum de Corthchach Capitaneum eiusdem arcis factae.; KrA AF 1563. Fasc. 1. Nr. 18. Miseri ac pauperes coloni ad Gywlam pertinentes.; HkA HU Fasc. 23. 1571. nov. Fol. 67. Hozwthoty György és Nagywathy Ferenc jelentése Tahy Ferenc jobbágynak panaszairól. Pozsony, 1571. nov. 29.; GÉRESI KÁLMÁN: A nagykarolyi gróf Karolyi család oklevéltára. III. Bp., 1885. 501—502. Pertinentiae Erdőd.; ILA BALINT—KOVACSICS JÓZSEF: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 48.

„gratuitus labor”-ban öltött testet. Mindezek hozzájárultak a várbirtokok önfenn-tartó, önmagával beérő, az önellátás szintjét képviselő gazdaság jellegéhez.⁹³ „A vár-uradalom természetesen nem piaci értékesítés céljából, hanem önmaga s már akkor is csak akadozva fizetett katonái ellátására építette ki és hajtotta végre a legkérlelhetlenebb következetességgel ezt a gazdálkodási—kizsákmányolási formát”.⁹⁴

A majorságokon termelt vagy a jobbágyok feudális jellegű szolgáltatásaiból származó cikkek nem árut képeztek többé, hanem részint a megnövekedett várórség azonnali ellátására, részint egy várható ostrom idején felhasználandó tartalékok kiegészítésére szolgáltak.⁹⁵

A várbirtokok összjövedelmének megbecsülésénél csak töredékes adatokra vagyunk utalva. Így például Eger vára saját jövedelmeiből 1548-ban 9632 forint, 1549-ben 12 000 forintnál több, 1551-ben 17 912 forint folyt be.⁹⁶ Gyula évi jövedelme 1554-ben 10 000 forintra, 1564-ben 6500 forintra,⁹⁷ a palotai váruradalomé pedig 1581-ben 4748 forintra rúgott.⁹⁸ Már ezek az adatok is eléggé megalapozatlanná tesz-
szik Acsády Ignác számításait, aki a magyarországi végváraknak saját birtokaikból befolyt jövedelmét ebben az időben csupán évi 50 000 forintra becsülte.⁹⁹

De a várbirtokok jövedelmei a török közelsége, másrészt a katonaság fosztogatási miatt bizonytalanul folytak be, „az ellenség és háborúk szerint hol szaporodnak, hol kevesbednek”.¹⁰⁰ Az 1557/58. évi árvízvizsgálatok során Muránynál azt tapasztalták, hogy „a vár fenntartására a vár tartozékaiból igen csekély jövedelem folyt be, mert a falvakat részint a török, részint a hűtlen Bebek fölégette, elnéptelenítette, teljes-tökéletesen elpusztította. A megmaradt jobbágyok, akiknek alig van napi be-tevő kenyerük, a töröktől való félelem és közelsége miatt nem művelhetik a földet, még meghálni se mernek házaikban, hanem vadak módjára az erdőkben kénytelenek lappangani”.¹⁰¹

Minthogy a várbirtokok sok esetben nem tudták eltartani a várat,¹⁰² fenntartási-ban fontos tényező volt a tized vagy dézsza, melyet a püspök kapott egyházmegyé-

⁹³ KrA AF 1558. Fasc. 13. Nr. 1 1/2. Trencsényi váruradalom.; KrA AF 1558. Fasc. 1. Nr. ad 2. Nomina villarum et possessionum ad arcem Regiae Maiestatis Zygeth ab antiquo spectantium.

⁹⁴ SZAKÁLY FERENC: A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. Kaposvár, 1971. 60—61.

⁹⁵ CSIPES ANTAL: i. m. Békési Élet, 1974. 2. sz. 231.; HkA HU Fasc. 26. 1574. febr. Fol. 59. Exemplum Instructionis Ladislai Zeleméry Administratoris proventuum Archiepiscopatus Strigoniensis de Anno 1574. 14. Febr.; HkA HU Fasc. 26. 1574. árp. Fol. 2. Instructio super Provisoratu arcis Muran Egregi Melchiori Mesko eiusdem arcis Capitaneo data. Anno Domini 1574.

⁹⁶ GYÁRFÁS ISTVÁN: i. m. Bp., 1879.; ACSÁDY IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 169.; HkA HU Fasc. 6. 1557. aug. Fol. 11. Instructio data Commissariis ad visitandas Arces finitimas per Maiestatem nostram ordinatis. Eger.; KrA AF 1578. Fasc. 8. Nr. 2. Extractus certis Proventuum unius anni mediocris arcis Agriensis.

⁹⁷ HkA HU Fasc. 11. 1564. jún. Fol. 142. Relatio Commissariorum super arce Gyula.; HkA HU Fasc. 11. 1564. jún. Fol. 162—165. Proventus Arcis Gyula.; HkA HU Fasc. 12. 1565. márc. Fol. 150. A magyar kamara tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1565. márc. 5.

⁹⁸ TAKÁTS SÁNDOR: A nagy Thury György. Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., Bp., 1922. 58.; A tokaji váruradalom jövedelme 1565-ben 36 740 forint. Lásd HkA HU Fasc. 12. 1565. márc. Fol. 162. Proventus Arcis Thokay.

⁹⁹ SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 217.

¹⁰⁰ ILLÉSY JÁNOS: i. m. HK 1894. 65., 219—220.; HkA HU Fasc. 7. 1559. jan. Fol. 75. Verancsics Antal egri püspök a magyar kamarához.; HkA HU Fasc. 16. 1568. júl. Fol. 13. Tokaj és Patak.

¹⁰¹ ILLÉSY JÁNOS: i. m. HK 1894. 228.; SZENDREY JÁNOS: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hk 1888. 100.

¹⁰² HkA HU Fasc. 23. 1571. jún. Fol. 96. A szepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1571. május 27.; HkA HU Fasc. 27. 1574. jún. Fol. 134. A szepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1574. jún. 8.; HkA HU Fasc. 37. 1578. júl. Fol. 159. Chymory Kövér Ferenc egri provizor a szepesi kamarához. Eger, 1578. jún. 29.

jének jobbágyságaitól. Murány várához „nem tartoznak termékeny szántóföldek — jegyzik fel az 1557/58-as várvizsgálat során —, azok is, amelyek szánthatók, mivelhetők volna, a jobbágyságok elszökvén, míveletlenül maradtak. E vár terménnyel való ellátásának egyedüli módja tehát Sáros vármegye tizedjében található”.¹⁰³

Mivel a török közeledtével az egyház egyre nehezebben tudott a tized beszédéről gondoskodni, ezért a tizedszedési jogot igyekezett bérbeadni. A XVI. század közepe óta a magyar kamara bérletében levő dézsmák jelentették a végvárok ellátásának egyik legfontosabb bázisát.¹⁰⁴

Az 1548. évi szerződés az egri várórság fizetésének és a vár felszerelésének céljaira biztosította a nyolc vármegyére terjedő püspöki egyházmegye tizedbevételeinek kétharmadát.¹⁰⁵ De nemcsak Egert és fiókvárát, Szarvaskőt élelmezték a püspökség tizedeiből, hanem más várakat is. Miksa király ezt írja: „... a sárosi, kassai, szendrői, szatmári, valamint más véghelyek is, melyekben mi tartunk őrseget, máshonnan el nem láthatók eleséggel, mint Eger dézsmáiból”.¹⁰⁶ A tizedjövedelem Gyulán is jelentős volt; a várkapitányok a váradi, csanádi, egri és váci püspökségek és az aradi prépostság egyes területein bérelték a tizedet.¹⁰⁷

A legtöbb vár saját jövedelmei rendszeren nem voltak elegendők az összes kiadások fedezésére. Szigetvár kiadásait már 1547/48-ban sem lehetett fedezni abból az összegből, amely a pécsi püspökség jövedelmeiből és a dicális adóból folyt be, pedig e jövedelmi források az első időben még bővebben csordogáltak. Később egyre inkább romlott a helyzet, amikor a várjövedelmek — részben a népesség csökkenése és elszegényedése, másrészt a török pusztítások folytán — évről-évre apadtak.¹⁰⁸

A jövedelemkiegészítést a kamara útján végezte az uralkodó. Ez a pénzügyigazgatás centralizálásának akkori — kezdeti — stádiumában kétféle módon történt. Az egyik esetben a kamara meghatározott összeget utalt ki.¹⁰⁹ Máskor — és ez volt az általánosabb — bizonyos területek állami adóját ruházta át.¹¹⁰ Így 1548-ban Pest me-

¹⁰³ ILLÉSY JÁNOS: i. m. HK 1894. 232.; HkA HU Fasc. 5. 1555. ápr. Fol. 28. Ferdinánd király a magyar kamarához.; HkA HU Fasc. 12. 1565. márc. Fol. 142. A magyar kamara tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1565. febr. 26.; Az 1569. évi 27. tc. szerint a végvárok közelében levő birtokok dézsmáit a király, illetve a kamara a főpapoktól haszonbérbe vehette, így tehát a püspöki és káptalani jövedelmek legnagyobb részét elvonták az egyházaiktól.

¹⁰⁴ Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozott RÚZSÁS LAJOS: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században (Bp., 1939.) c. munkájában.; ILA BÁLINT: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. KOVÁCSICS JÓZSEF (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1957. 84.

¹⁰⁵ Az egész beosztásra világosságot vet a Liber Sancti Joannis. Közölte KANDRA KABOS: Az egri főegyház Szent János könyve. Eger, 1886. 542. s. köv.; GYÁRFÁS ISTVÁN: Dobó István Egerben. Bp., 1879. 29.; KOVÁCS BÉLA: A Liber Sancti Joannis keletkezése és kora. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 3. Eger, 1974. 5—28.

¹⁰⁶ SALAMON FERENC: i. m. Pest, 1864. 129.; GERÉB LÁSZLÓ: A hazai osztályharcok irodalma 1515—1660. Művelt Nép Kiadó, Bp., 1955. 146. Verancsics Antal levele az Udvari Hadi Tanácshoz: „Minket, egyháziakat is gúny tárgyává tesznek, midőn a tizedeket és negyedeket a katonai falánkság és visszaélés nyeli el”.

¹⁰⁷ CSIPES ANTAL: A gyulai várbirtok XVI. századi gazdálkodása. Békési Élet, 1974. 2. sz. 235.; HkA HU Fasc. 11. 1564. jún. Fol. 164. Proventus Arcis Gyula. Decimae Gyulam perceptae Anno 1560.

¹⁰⁸ NÉMETH BÉLA: i. m. Pécs, 1903. 102—103., 175.

¹⁰⁹ HkA HU Fasc. 1569. nov. Fol. 177. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1569. nov. 7.; HkA HU Fasc. 22. 1571. ápr. Fol. 210. A szepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1571. márc. 24. „Accedit ad hoc, quod plerisque Arcibus sui legitimi proventus non sufficiunt, sed defectus earum ex Camera pecuniario subsidio complentur”.

¹¹⁰ HkA HU Fasc. 22. 1571. ápr. Fol. 210. A szepesi kamara a királyhoz.; HkA HU Fasc. 34. 1577. ápr. Fol. 41. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Ernő főherceghez. Pozsony, 1577. márc. 26.

gye, 1549-ben Pest, Solt, Külső-Szolnok, Csongrád állami adóját és a jászok bordézmáját, 1548-ban Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét tized helyetti átalányát és hadi segély fejében a városoktól meghatározott összeg beszédésének jogát kapta meg Dobó István.¹¹¹

Szigetvár jövedelmeit Ferdinánd király a török hatalom alá került Baranya megye állami adójából (dicából) egészítette ki. Szigetvár, Eger, Gyula kapitánya a kamara közbejötté nélkül szedte be a vártartományban esedékes dicális adót. A török hódoltságban a király nem tehetette azt, hogy az adók beszédését külön gyakorolja és a központilag kezelt kasszából fizesse a várak őrségeit, hanem az illetékes várparancsnokot bízta meg a vidék dicális adójának beszédésével, ki azután a befolyó pénzt a vár céljaira fordította.¹¹²

A magyar kamara tehát lehetőleg a vár közelében levő jövedelmi forrásokat, a szomszéd megyék állami bevételeit, a kapuadót engedte át a várgazdaságok számára.¹¹³ A rendes adó azonban nem fedezett minden szükségletet, ezért az elsősorban fenyegetett vidékek sokszor pótló segílyt is megszavaztak részleges gyűléseiken; például a dunántúli megyék 1547-ben Hídvégen,¹¹⁴ és a Maros-vidékiek 1552-ben Simándon.¹¹⁵ Az 1556: 4. tc. szerint a birtokosok jobbágyaik száma szerint évenként minden jobbágý után 50 dénárt fizetnek az alispán kezéhez a végvárak erősítésére. Sajnos azonban ez a törvénycikk is írott malaszt maradt.¹¹⁶ A végvárak fenntartásának pénzforrásai között megemlíthetjük még az ajándékot és a kölcsönt.¹¹⁷ Várepítésre használták fel az ingyen munka (gratuitus labor) váltságát, valamint olykor a bírságpénzt is.¹¹⁸

A polgári történetírás váltig hangoztatta, hogy a védelmi vonal helytállásában az idegen pénznek és katonai segítségnek volt döntő szerepe, amit közvetlenül vagy közvetve a Habsburgoknak köszönhetett az ország.¹¹⁹ A magyar állam a török támadásból reá rótt feladatokat a saját erejéből nem tudta megoldani. A Habsburgok a török elleni háború céljaira valóban szereztek idegen pénzt és katonát is. A védelem terhét nem egyedül Magyarország viselte; támogatták őt ebben — elsősorban saját jól felfogott érdekükben — a német birodalmi rendek.¹²⁰ A birodalmi gyűlések meg-

¹¹¹ PATAKI VIDOR: Az egri vár élete. Eger, 1934. 17.; RÚZSÁS LAJOS: i. m. Bp., 1939. 50.; SZÁNTÓ IMRE: Eger vár védelme 1552-ben. Kiadja: Eger Város Tanácsa, 1971. 26.

¹¹² ACSÁDY IGNÁC: i. m. Bp., 1888. 46.; NÉMETH BÉLA: i. m. Pécs, 1903. 100.; HL Törökkori iratok, 1561. Nr. 290. „Sunt autem isti Comitatus Barania, Tholna, Walko, Bach, Verwche, Bodrogh, pars Simigiensis, et aliqua etiam pars regni Schlavoniae, ex quibus non mediocres proventus et utilitates per Praefectum nostrum Zygethiensem percepti esse dicuntur”.

¹¹³ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÚ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 127.; HkA HU Fasc. 27. 1574. május, Fol. 222. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1574. ápr. 29.; HkA HU Fasc. 35. 1577. Fol. 119. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Ernő főherceghez. Pozsony, 1577. május 8.

¹¹⁴ Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: MOE) III. 65—66.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 233.

¹¹⁵ MOE III. 392—394.

¹¹⁶ DEMKÓ KÁLMÁN: Felsőmagyarországi várak és várvirtokok a XVI. században. HK 1914. 232.

¹¹⁷ DEMKÓ KÁLMÁN: i. m. HK 1914. 232—233. Forgách Simon a végvárakra 161 000 forintot adott, Pálffy Miklóstól a király 86 112, Serédy Gáspártól 158 000, Rákóczi Zsigmondtól 189 205, Mágóchy Gáspártól 201 500, Mérey Mihálytól 13 000 forintot kapott ilyen célokra.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 237.

¹¹⁸ SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 114.

¹¹⁹ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÚ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 137.

¹²⁰ SINKOVICS ISTVÁN ism.: Deutsche Reichstagakten unter Kaiser Karl V. Bd. VIII. Sz 1973. 1. sz. 133. A kötet 1529 nyaratól részletesen foglalkozik a Türkenhilfe (töröksegély) ügyében folytatott tárgyalásokkal és a tényleges intézkedésekkel.; LENZ, K.: Correspondenz des Kaisers Karl V. III. 16. Id. TÖRÖK PÁL: A Habsburgok első sztabuli rezidense. Budapesti Szemle, 1929. évi

ajánlásaiban azonban nem jelentettek olyan támogatást, amitől a magyarországi védelem sorsa függött volna.¹²¹ A ténylegesen befolyt pénz messze elmaradt a megszavazott összeg mögött, s a végén a bécsi udvari kamara kezéből az egész összegnek csak a töredéke jutott el a magyarországi védelmi vonalba.

A Habsburg-ház csak a legnagyobb erőfeszítésekkel tudta a magyar végvári vonal fenntartásához szükséges pénzbeli és katonai támogatást előteremteni.¹²² Másrészt pedig a nagy költséggel felállított, de a török támadások idején a nyugati határok közelében várakozó külföldi hadseregek segítség helyett csak növelték az ország népére nehezedő terheket. A Habsburgok Magyarországnak az ellenséget feltartóztató védőbástya, a stratégiai előterep szerepét szánták az örökös tartományok védelmére.¹²³ A nyugati határon gyülekező császári seregek 1552-ben Egert, 1566-ban pedig Szigetvárt hagyták magára.¹²⁴ Így szilárdulhatott meg az a nézet, hogy az idegen hadak „tulajdonképpen csak saját határaik védelmére helyeznek súlyt, és Magyarország elpusztulásával... semmit sem gondolnak”.¹²⁵

A bécsi udvar nem tudta a török elleni határvédelmet anyagilag saját erejéből finanszírozni. Ezért kénytelen volt jelentős részben Magyarországra és a keleti osztrák—cseh—morva tartományok rendire áthárítani.¹²⁶ De a rendek az uralkodótól való félelmükben tartományi országgyűléseiken vonakodva szavazták meg a török elleni háborúkhöz az adót és katonát. A rendek nemcsak hatalmukat féltették az uralkodótól, hanem gyakran vallásszabadságukat is, minthogy a Habsburgok a katolikus egyház érdekeit támogatták. A megszavazott adók beszédésével a rendi szervek nem nagyon siettek, a kiállított haderő katonai ereje gyenge volt és harci kedve is alacsony fokon állott.¹²⁷

Az osztrák tartományok és a cseh—morva—sziléziai rendek is magukra vállalták bizonyos időre egy-egy végvár költségeit, illetve katonákkal való ellátását, de ők is csak saját országuktól igyekeztek távol tartani a veszedelmet.¹²⁸ Karinthia és Krajna a horvát, Stájerország a szlavón végvárakat látta el zsoldosokkal.¹²⁹ Ausztria fizette Győr, Pápa, Devecser, Vázsony, Tihany, Csesznek, Tata helyőrségét egészen és Ko-

okt. füzetéből, 95. „Mióta császár vagyok — írja V. Károly 1550-ben —, ő (I. Ferdinánd — Sz. I.) vette igénybe az összes birodalmi segélyeket, melyek igen nagy összegre rúgnak; sohasem volt hasznom belőlük, csak az 1544-i segély felét kaptam meg Franciaország ellen”.

¹²¹ GÉVAY, A.: *Urkunden und Actenstücke*. I. Wien, 1848. 60. *Gesandtschaft König Ferdinand I. an Sultan Suleiman I. 1531—1532. Beilage*. „Praeterea Imperii Subsidium esse incertum, ac licet certum sit futurum tarde tamen progredi...”; FRANKÓI VILMOS: *A magyar országgyűlések története*. III. (1546—1556). Bp., 1875. 46.

¹²² A német birodalmi gyűlés a magyarországi végvárak megerősítésére és felszerelésére a török béke tartama (1547—1551) alatt évenként 100 000 aranyforintot szavazott meg. Lásd BUCHOLTZ, F. B.: *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*. VII. Wien, 1836. 236., 241.; FRANKÓI VILMOS: i. m. III. Bp., 1875. 49.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 238.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 138—146.

¹²³ NAGY LÁSZLÓ: *A Habsburg-hatalom XVI. századi magyarországi török politikájának problematikájához*. HK XIII. évf. (1966) 4. sz. 880.

¹²⁴ SZÁNTÓ IMRE: i. m. Eger, 1971. 174—178.; WAGNER, G.: *Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget*. Szigetvári Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 259—262.; SUGÁR ISTVÁN: *Szigetvár és viadala*. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1976. 191—196.

¹²⁵ MOE II. 478.

¹²⁶ BENDA KÁLMÁN: *Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. TSz 1970. 3. sz. 411.

¹²⁷ RÚZSÁS LAJOS: *A törökellenes honvédő harc kérdései a XVI—XVII. században*. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1967. 315.

¹²⁸ MOE II. 551.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 148—152.

¹²⁹ KATÓ SÁNDOR: i. m. Győr, 1908. 20.

márom szükségletének egy részét.¹³⁰ A Dunától délre fekvő osztrák tartományok segélye az 1550-es években már közel járt a 300 000 forinthez, az 1590-es években pedig az osztrái évi segély meghaladta az egy milliót is.¹³¹ Ezek az összegek azonban sokszor rendetlenül és hiányosan folytak be, ami sok panaszhoz vált forrásává.¹³²

A török birodalom katonai potenciálja ebben az időben sokkal nagyobb volt a Habsburg-birodaloménál.¹³³ A Habsburgok még a Német Birodalom támogatásával sem tudták Magyarországot a török kezéből kiragadni. Már I. Ferdinánd király lemondott arról, hogy a törököt kiszorítsa Magyarországról; így csak a védelem megszervezésére szorítkozott.¹³⁴ Miksa király pedig — egyetlen balul sikerült kísérlet után — a drinápolyi békével (1568) folytatta és betetőzte ezt a politikát. Ugyanakkor a magyar uralkodó osztrák lehetségesnek tartotta a török hatalmának megtörését, hiszen ezért foglalt állást egységesen végül is a Habsburg-orientáció mellett.¹³⁵

A hatalma teljében levő török kiűzése azonban a XVI. század közepén meghaladta a Habsburgok erejét, amikor a francia háborúk és a Német Birodalom belső ellentétei kötötték le őket. A Habsburg-birodalom — más irányú kötelezettségei miatt — lemondott a török hódítók visszaszorításáról, s az ellenség megállítására sem fordított akkora erőt, amekkorát kezdetben lehetőségei nyújtani tudtak. I. Ferdinánd — birodalmi segítséggel — a Komárom — Esztergom — Léva — Tokaj vonalat tudta megtartani. Ez Magyarország szempontjából a hadiállapot állandósulását jelentette; a királyi Magyarországnak a töröktől meg nem szállt része katonai végvidékké vált.¹³⁶

Leopold Ranke a XVI. századi Európa legnagyobb történelmi eseményének tekintette a török terjeszkedés megállítását, s ezt kizárólag az osztrák—spanyol birodalom hatalmának tulajdonítja.¹³⁷ Ugyanakkor a magyar védelmi vonalról, s annak jelentőségéről sem Ranke, sem pedig az újabb külföldi kutatások nem akarnak tudomást venni.¹³⁸ A török elleni védekezésben Magyarország szinte teljesen elenyészik. Az osztrák Hugo Hantsch összefoglaló munkájában azt állítja, hogy Magyarország 1526 után nem tudta teljesíteni, hivatását, s ennek átvállalását a világ „Európa második védelmi vonalának”, Ausztriának uralkodójától várta.¹³⁹

¹³⁰ HL Törökkori iratok, 1557. Fasc. 3. Nr. 8. Extractus super ordine, numero et solutione Capitaneorum et Militum in confiniis existentium. 1557. márc. 18.; KrA AF 1576. Fasc. 11. Nr. 3. Distributio Confiniorum. „Austria curam habeat praesidiorum Jauriensium. Thatensium, Comarensium, Vesprimiensium. Bohemia cum Silesia et Moravia superioris Hungariae et Montanorum. Archidux Carolus cum suis Provinciis curam gerat Croatiae, Dalmatiae et iuvetur etiam certa summa pecuniae ab Imperio...”; ACSÁDY IGNÁC: i. m. HK 1888. 74.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. Bp., 1908., 146.

¹³¹ HHStA Ungarn, 1550. Fasc. 56. Conspectus intertentionis gentium.; ACSÁDY IGNÁC: i. m. HK 1888. 74.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 240.

¹³² A birodalmi segélypénzből német zsoldosok felfogását követelték, s ezeknek vezetését is német születésű tiszteknek tartották fenn. A legtöbb helyen a várkapitányok is idegenek voltak, különösen a fontos — Ausztria felé eső — végvárakban. Lásd ACSÁDY IGNÁC: i. m. Bp., 1897. 258.

¹³³ Vö. PERJÉS GÉZA: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat. Bp., 1965. 288.

¹³⁴ OL Batthyány család lt. P. 1313. Memorialia, Nr. 199—B. Responsio Regnicolarum in Conventu Posoniensi congregatorum.

¹³⁵ Vö. PERJÉS GÉZA: Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958.

¹³⁶ HHStA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Responsio Praelatorum, Baronum ac nobilium aliorumque Ordinum et Statuum Regni Hungariae in Conventu Novozoliensi. 1543. nov. 19.

¹³⁷ RANKE, L.: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. II. Berlin, 1839. 430. „An die Deutschen kam jetzt die Vertheidigung der Christenheit gegen die Osmanen”.

¹³⁸ OBERLEITNER, K.: Österreichische Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. Wien, 1859. 97.; HÓMAN BÁLINT—SZEKÚ GYULA: i. m. III. Bp., 1943. 589.; R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivisták történetiszemlélet. Gondolat Kiadó, Bp., 1970. 68.

¹³⁹ Vö. SINKOVICS ISTVÁN: A török elleni védelem fő kérdései. HK XIII. (1966) 4. sz. 790.; LITSCHAUER, G. F.—JAMBOR, W.: Österreichische Geschichte. 4. Aufl. Wien, 1970. 141. „Österreich

Kétségtelen, hogy a nyugati segítség nélkül a magyar végvárvonal nem tudta volna megállítani a török előnyomulást. A magyar főurak az 1535-i nagyszombati országgyűlésen maguk is bevallották, hogy Ferdinánd és a császár segélye nélkül az ország meghódítása a szultánnak bizonyosan sikerült volna.¹⁴⁰ A török feltartóztatásában azonban Magyarország lakossága vállalta a legnehezebb szerepet és a legsúlyosabb terheket mind az anyagi, mind a véráldozat tekintetében.¹⁴¹

A végvári katonaság fizetése nem történt egységes rendszer szerint. Egyik évi, másik havi, heti, sőt napi fizetést kapott, egyik pénzben, másik természetben, földbirtokban. Maga a törvény sem rendelkezett egységesen, azonkívül a kereslet és kínálat hullámzása is erősebb volt minden írott törvéynél. A király a nehéz fegyvereseket (armigeri) havonta négy rénes forintjával, a huszárokat pedig három forintjával fizette.¹⁴² Az 1552: 13 tc. megállapítja, hogy a lovas katona az egész országban három magyar forintot és 20 dénárt, a gyalogos pedig két magyar forintot kap.¹⁴³ Ebből kellett a katonának nemcsak ruhát, fegyvert szereznie, hanem magát, családját és lovát is eltartania.¹⁴⁴

A pénz mellett a leggyakoribb fizetési mód a ruhaanyag, rendszeren posztóban való fizetés, különösen ott, ahol a várnak magának nagy birkaállománya volt, és a gyapjút — mint pl. Trencsénben és Munkácson — maga szövötte meg.¹⁴⁵ A posztóban történő zsoldfizetés mellett fizettek kész fegyverrel és felszerelési tárgyakkal is, legelterjedtebb azonban az élelmiszerek kiosztása zsold gyanánt. Így fizettek gabonával, liszttel, sóval, hússal, sőt még hallal is.¹⁴⁶

A véghelyek számára szükséges élelmiszereket különféleképpen szereztek be, elsősorban a vár saját birtokairól.¹⁴⁷ A gazdag birtokkal rendelkező várak nem igen szorultak külső élelmezésre; elegendő gabonát biztosított számukra saját uradalmuk és a dézsma, a majorság pedig hússal, tejjel, sajttal, vajjal, tojással látta el őket.¹⁴⁸ De nem minden várat tudott táplálni saját uradalma. Ezeket a pozsonyi vagy a szepesi kamarának máshonnan is segítenie kellett. Ilyen esetben készpénzen vásároltak élelmiszereket, néha az országgyűlés szavazott meg ingyen élelmet a végbeliek számára.¹⁴⁹

wurde dadurch, wie es in den zeitgenössischen Schriften heisst, die Vormauer, oder der Hofzaun der Christenheit gegen den türkischen Erbfeind”.

¹⁴⁰ MOE I. 500.

¹⁴¹ Az 1553. évi soproni országgyűlésen maguk a rendek ismerték el: „... jobbágyaikat a pestis, éhség és háború annyira elcsigázta, hogy sokaknak félmeztelen testüknél alig van egyebük; mégis a király felhívására, erejükön felül hoznak áldozatokat”. Lásd FRANKÓI VILMOS: A magyar országgyűlések története. III. (1526—1556). Bp., 1875. 138.

¹⁴² MOE II. 317.

¹⁴³ GOTTESMANN JOLÁN: Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. Kolozsvári—Szegedi Értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 17. sz. Szeged, 1930. 39.

¹⁴⁴ TAKÁTS SÁNDOR: Bajvivó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., é. n. 12.; Jellemző, hogy ugyanakkor az ugyanabban a végvárban katonáskodó német vasasok 5—6-szor annyi zsoldot kaptak. Vö. RÁCZ ISTVÁN: A hajdúság története. Bp., 1957. 11.

¹⁴⁵ KRA AF 1555. Fasc. 6. Nr. 31. Supplicatio humillima universorum Capitaneorum ac Militum sub eis in Lewa existentium.; SZENDREY JÁNOS: i. m. HK 1888. 424.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 275—276.

¹⁴⁶ HKA HU Fasc. 33. 1576. Fol. 75. A szepesi kamara Károly főherceghez. Kassa, 2576. szept. 20. „... plerisque stipendia militaria in annona magna ex parte exoluta esse...”; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 277.

¹⁴⁷ HKA HU Fasc. 33. 1576. okt. Fol. 75. A szepesi kamara Károly főherceghez. Kassa, 1576. szept. 20.

¹⁴⁸ HKA HU Fasc. 11. 1564. jún. Fol. 170. Extractus arcis Gyula.; HKA HU Fasc. 34. 1577. ápr. Fol. 173. A szepesi kamara Ernő főherceghez. Kiszzeben, 1577. márc. 8.

¹⁴⁹ HKA HU Fasc. 12. 1565. ápr. Fol. 185: Pesthy Ferenc a királyhoz. Kassa, 1565. márc. 2.;

De nem egy esetben az is előfordult, hogy a végbeliek — kardjukra támaszkodva — ingyen vagy potom áron szedték el a jobbágyok élelmiszereit. Így aztán állandó a panasz az erőszakoskodó katonák ellen.¹⁵⁰ A községek kivül a szükségtől hajtva olykor a kapitányok sem tehettek mást, mint hogy ráparancsoltak a megyékre, hogy bizonyos időn belül ezt meg azt szállítsák be a várba, „ha fejeteket, jószágotokat szeretitek, és megmaradástokat kívánjátok.”¹⁵¹

A végváriak fizetést csak késve, nagy kihagyásokkal kaptak, sőt gyakran előfordult, hogy éveken át zsold nélkül maradtak. Levelek, kérvények és más iratok ezrei panaszolják ezt a sok hónapos fizetetlenséget, az örökös fázást-éhezést, az éhhalál fenyegető rémét, amelytől nem egy helyen csak koldulás mentette meg a katonákat.¹⁵²

Valamivel kedvezőbb volt azoknak a végváriaknak a helyzete, akik a környéken földet, kertet művelhettek, ipart űzhattak, vagy legalább alkalmi mezőgazdasági munkával, kupeckedéssel, borkiméréssel segíthettek magukon.¹⁵³ Főképp a XVII. században vált tömeges jelenséggé, de első példái már a XVI. század második felében is jócskán fellelhetők annak, hogy a várbeliek földművelésre kényszerülnek, és megkezdődik a végvári katonaság ruszticizálódásának a folyamata.¹⁵⁴ Ez kapcsolódhatott a várbirtokokhoz is, amennyiben a kihasználatlan földeket megművelték. Ez történt Tihanyban a jobbágylakosság kipusztulása miatt. Eddig még úgy ahogy rendben ment a dolog, hisz a várbirtok földjét művelték, melyet vagy a központi hatalom képviselője, a kapitány vagy a földesúr bocsátott a rendelkezésükre. Itt inkább csak a váltságos művelésért kellett kardoskodni. Azoknak viszont, kiknek a fizetetlenség miatt aratóknak vagy napszámosoknak kellett menniük, már sokkal előnytelenebb volt a helyzetük. „...minden napon az polgároknak mívelnek pénzért” — írja Bornemissza János Páparól 1571-ben.¹⁵⁵

HkA HU Fasc. 13. 1566. aug. Fol. 11—14. *Instructio fideli nostro Egregio Joanni Chwzy Procuratori annonae nostrae in Hungaria Cis Danubium data.*; HkA HU Fasc. 13. 1566. aug. Fol. 16—19. *Instructio fideli nostro Ven. Francisco a Mezwlak Abbati de Zalawar, procuratori annonae nostrae in Hungaria cis Danubium data.*; HkA HU Fasc. 31. 1576. febr. Fol. 169. *De frumento a colonis penes Dicam postulando.*

¹⁵⁰ HkA HU Fasc. 2. 1543. Fol. 450. „Eripiunt enim milites colonis omnem victum sine omni praetio”; KrA AF 1582. Fasc. 12. *Exemplum querelae Comitatus Scepusiensis contra Milites Suae Maiestatis Caesareae.*; KOLÓZSVÁRI SÁNDOR—ÖVÁRI KELEMEN: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. V/1. Bp., 1902. 35. Zalamegyei statutum, 1585. „... quod praedatores milites, qui miseram plebem opprimere, victumque colonorum ipsis invitis e faucibus ipsorum diripere non verentur...”

¹⁵¹ KOMÁROMY ANDRÁS: Thelekessy Imre, 1497—1560. HK 1889. 669.; HkA HU Fasc. 29. 1575. jan. Fol. 160. *Humillima supplicatio Simonis Forgach de Ghymes.*

¹⁵² HHStA Ungarn, 1532. Fasc. 21. Bakics Pál Ferdinánhoz. Nagyszombat, 1532. dec. 17.; HkA HU Fasc. 2. 1549. A nyitrai püspök a királyhoz a drégelyi őrség fizetetlenségéről. 1549. nov. 16.; HHStA Ungarn, 1552. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1552. júl. 5.; KOMÁROMY ANDRÁS: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz 1553—1562. TT 1906. 118. Csurgó, 1555. jan. 29.; Uo. 23. Zelina, 1555. ápr. 29.; Uo. 125. Sziget, 1555. jún. 27.; KrA AF 1555. Fasc. 9. Nr. ad 7. *Supplicatio humillima universorum Capitaneorum et aliorum Militum Jauriensium.* 1555. szept.

¹⁵³ HkA HU Fasc. 22. 1571. május, Fol. 275. A szepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1571. márc. 28. „Quod equites hungarici Zendreoiani, et etiam alii nobiles, qui tutiores habitationis causa commigrarunt; similiter et ex germanico praesidio nonnulli, magnam licentiam educillandi vini sibi arripuerant, sub eo praetextu, quod essent insoluti, et paupertate circumdati...”; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 289.; MAKSAJ FERENC: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon: HK 1956. 1. sz. 39—40.

¹⁵⁴ HkA HU Fasc. 21. aug. Fol. 103. *Instructio Simoni Forgach supremi Capitanei in partibus Regni Hungariae citra Danubium.* 1569. okt. 26.; KrA AF 1576. Fasc. 11. Nr. 3. Schwendy Lázár tanácsa. „Jam autem longo tempore otiosus domi desideat et rei familiari tantum intentus sit”.

¹⁵⁵ TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908. 25.; Ua.: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914. 23.

Igali István keszthelyi vajda írja katonáiról: „...csép, kapa az fegyverük... az éhség kerget koldúlni minket...”¹⁵⁶ A korponaiak 1564. április 5-én jelentették Dersfy István dunáninneni kapitánynak, hogy a gyalogos katonaság — fizetés híján — kapálni jár, hogy éhen ne haljon.¹⁵⁷ Az ország nem egy véghelyének őrsege ipart űzött, s e miatt a katonai szolgálatot is elhanyagolta.¹⁵⁸ Az 1557/58. évi várvizsgálatok során Sáros várában azt az „igen rossz és veszedelmes szokást” tapasztalták, „hogy az őrkatonák, akik jobbára mesteremberek, az előbbeni porkolábok engedelméből a városokon és falvakon szabadon járnak-kelnek, ott mesterségüket folytatják, kereskedést űznek, tehát a várból néhány napig távol vannak.”¹⁵⁹

A véghelyek melletti települések lakói azonban nem elsősorban iparral, hanem mezőgazdasággal — főként marhatartással és bortermeléssel — foglalkoztak.¹⁶⁰ Az ausztriai és az itáliai városok felé irányuló marhakereskedelemben előnyös helyzethez jutottak egyes végvárak — így pl. Kiskomárom, Tihany, Veszprém és Vázsony — őrsegei.¹⁶¹

Bevételt biztosított a végbeli katonáknak a rabváltságból befolyó jövedelem, ami sokszor egyetlen segítsége volt a rosszul fizetett zsoldosoknak. Egy-egy kiválóbb török rab sarca nagy pénzt hozott a szerencsés tulajdonosnak. Akit csak lehetett, elevenen fogtak el, ezért volt olyan sok török rab a magyarországi véghelyeken.¹⁶² Gyulaffy László, Csobánc, majd Tihany és Veszprém kapitánya „maga szakállára” hadakozott, megsarcolta a törököt, sok értékes tiszti foglyot szerzett, akikért súlyos váltságdíjat fizettek.¹⁶³

A vitézek szívesen mentek „utat lesni”, „szerencsét keresni”, hogy a hadi zsákmánnyal kárpótolják magukat a zsold elmaradása miatt.¹⁶⁴ El-elhajtották a török gulyáit, elcsipdesték békés utazóit, de legjobban kedvelték a vásárok kirablását. Az ilyen jövedelmet a legelőkelőbb főurak, a Zrínyiek, a Nádasdyak sem vetették meg.¹⁶⁵ 1587-ben Huszár Péter Nádasdy Ferencsel és több vitézével együtt Koppány (Somogy m.) várát foglalta el. Minthogy azonban béke idején történt, ezért tettéért a haditanács elé idézték. Itt hevesen feleltetett a kérdésekre: „...minket senki sem fizet, a nagy nyomorúság kényszerít portyázásra. Azt sem tudjuk, kapunk-e még valaha zsoldot, éhes gyomrunkat meg kell tölteniünk...”¹⁶⁶

¹⁵⁶ TAKÁTS SÁNDOR: i. m. Bp., 1908. 25—26.

¹⁵⁷ HL Törökkori iratok, 1564. Nr. 326. A korponaiak Dersfy István dunáninneni kapitányhoz. Korpóna, 1564. ápr. 5.; KrA AF 1577. Fasc. 4. Nr. 2. Forgách Simon Ernő főherceghez. Surány, 1577. ápr. 9. „In maioribus Confiniis quoque pedites ad labores faciendos egrediuntur quottidie, sic enim se pauperes sustentant, ita ut vix ex ducentis vel pluribus decem domi retineri possint, saltem pro portae custodia.”

¹⁵⁸ TAKÁTS SÁNDOR: i. m. Bp., 1908. 25.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 289.

¹⁵⁹ ILLÉSY JÁNOS: Várvizsgálatok 1557/58-ban. HK 1894. 69.

¹⁶⁰ ERDÉLYI GYULA: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 209—211.; ZIMÁNYI VERA: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrár-történeti Szemle, 1961. 62.; R. VÁRKONYI ÁGNES: Az ismeretlen Vak Bottyán. TSz 1964. 1. sz. 182.

¹⁶¹ RÚZSÁS LAJOS: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt—polgári fejlődés a XVI—XVII. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87. Series Historica 49. Bp., 1968. 11.

¹⁶² HKA HU Fasc. 6. 1557. aug. Fol. 11. Instructio data Commissariis ad visitandas Arces finitimas per Maestatem nostram ordinatis.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 290.; DOBOS GÁBOR: Török—magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. Studium II. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Debrecen, 1971. 63—64.; A rabokkal való kereskedésről, s a velük való bánásmódról megdöbbentő kép tárul elénk: BAYERLE, G.: Ottoman Diplomacy in Hungary. Lettere from the Pashas of Buda 1590—1593. Published by Indiana University, Bloomington, é. n. passim et 81. Szinan pasa Mátyás főherceghez. Buda, 1591. ápr. 6.

¹⁶³ TAKÁTS SÁNDOR: Ráthoti Gyulaffy László. HK 1915. 480.

¹⁶⁴ SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 295.

¹⁶⁵ SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 298.

¹⁶⁶ PÁKAY ZSOLT: i. m. Veszprém, 1942.

Már a XVI. század közepén megtörtént, hogy a végváriak zsold nélkül szolgáltak, később pedig még rosszabbodott a helyzet.¹⁶⁷ Matusin Ferenc hadbiztos 1578-ban így ír a tihanyi szemléiről: „A katonák mind egy szálíg elbocsátásukat kérték a kapitánytól, mert nem tűrhették tovább fizetlenségüket. Oly szegények, hogy mikor az őrálláson egymást felváltják, egyik a másik ruháját veszi magára, hogy a hideg ellen védekezzen, míg azok, akik dolgukat az őrségen végezték, kunyhóikban lappanganak”.¹⁶⁸ „Minémű fogatkozásban és szükségben vannak, azt csak Isten tudja — írja Pálffy Miklós 1592-ben a végvári vitézekről —. Sokan közülük, az kik vagyon negyven esztendeje, hogy őfelsége szolgálatában vannak, az orcájokon és vén szakállukon csurgott le az könnyük. Minden élest éléltek szegényektől, — Istenemre mondhatom, hogy ugyan sokan vannak közülük, hogy három vagy négy napja is nem ehetnek az kenyérből.”¹⁶⁹

A végbeliek a pénz elmaradása esetén romlott gabonában, bűdös borban, silány, rothadt posztóban kapták zsoldjukat.¹⁷⁰ Ha azonban az is elmaradt, a szegény katonák sóhajtván mondták: se pénz, se posztó!¹⁷¹ Nem csoda, ha a hónapokig csak fizetésük reményéből élő, éhségtől, hidegtől gyötört zsoldosok nem mindig nyugodtak bele méltatlan helyzetükbe. Az ellenállás leggyakoribb formája a szökéssel való fenyegetőzés, mások maga a szökés volt; időnként a szolgálatnak, az átvonulásnak, vagy a zsákmányrész kiadásának megtagadása, s a nyílt lázadás.¹⁷² Balázsdeák István írja 1588. április 27-én az egri várórság fizetlenségéről: „Mind a lovasok, mind a gyalogosok igen zsörtölődnek a zsold elmaradása miatt, és hogy a gyalogság állandóan szökik, ha ez így megy tovább, nemsokára még a kapu zárására sem marad elegendő ember.”¹⁷³

Mivel az állami pénzügyek ziláltsága miatt a végváriakat nem fizethették, eltartásukról maguknak kellett gondoskodniuk. Így a fizetetlen katonák eltartása a szomszédos vagy távolabbi falvak jobbágyságára nehezedett.¹⁷⁴ Szájról-szájra járt a keserű szólásmondás: a magyar katonának vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie.¹⁷⁵ A hihetetlen nyomorúsággal együtt járt aztán a fegyelmezetlenség, a szabad legény-

¹⁶⁷ HkA HU Fasc. 5. 1555. márc. Fol. 94. Humillima supplicatio Magnifici Joannis Paxi supremi Capitanei Comaromiensis.; HkA HU Fasc. 6. 1557. júl. Fol. 30—31. Universitas militum Korponensium et Lewensium.; HkA HU Fasc. 7. 1559. febr. Fol. 10. Thury György palotai kapitány a királyhoz.; HkA HU Fasc. 8. 1559. jún. Fol. 85. Horváth Márk szigeti kapitány a királyhoz. 1559. május 18.; HkA HU Fasc. 37. 1578. aug. Fol. 39. Supplicatio humillima Simonis Forgach de Ghymes.; HkA HU Fasc. 34. jan. Fol. 96—97. A kanizsai magyar lovag és gyalog vitézek Ernő főherceghez. Kanizsa, 1576. nov. 14.

¹⁶⁸ TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 472.; LIPTÁK GÁBOR—ZÁKONYI FERENC: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprémi Könyvek 1. sz. Veszprém, 1957. 27—28.

¹⁶⁹ TAKÁTS SÁNDOR: Régi idők 20.

¹⁷⁰ ILLÉSY JÁNOS: Várvizsgálatok 1557/58-ban. HK 1894. 91.

¹⁷¹ A hivatalos iratok rendszeren a „diutina insolutio stipendiorum”-ról beszélnek: HkA HU Fasc. 35. 1577. május, Fol. 268—269. Humillima supplicatio Capitaneorum, Vaywodarum, aliorumque militum Banalium.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 281.

¹⁷² HkA HU Fasc. 36. 1577. okt. Fol. 226—227. Humillima supplicatio universitatis militum Canisiensis Equitum et peditum.; MAKSAI FERENC: i. m. HK 1956. Y. sz. 40—41.

¹⁷³ HL Törökkori iratok, 1588. Nr. 452. Balázsdeák István jelentése az egri várórság fizetlenség miatt történő szökéséről. Eger, 1588. ápr. 27.

¹⁷⁴ ACSÁDY IGNÁC: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526—1564. Bp., 1888. 241.; SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 270.

¹⁷⁵ TAKÁTS SÁNDOR: A kalauzok és a kéme a török világban. Sz 1913. 409.; Ua.: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908. Előszó, VI.; A végvárak helyőrségei nem egy esetben teljesen önállósra rendezkedtek be; rablásra, rabszedésre, mivel látták, hogy az udvari haditanácstól várni-valójuk nincs. Egyenlőképpen rabolták a török és a királyi területeket. Mezőlaky Ferenc, a zalavári apátság kommandátora, 1557. március 28-án a kiskomáromi hajdúkra panaszkodott, hogy „mennyi egyházakat feltörének és mennyi sok gonoszságot cselekedének”.

kedés, a kóborlás és a fosztogatás.¹⁷⁶ Forgách Ferenc írja: „A katonai fegyelem régen felbomlott, a katonák faluról-falura kóboroltak, raboltak, zsákmányoltak, a parancsnak nem engedelmeskedtek, zsoldot ritkán kaptak”.¹⁷⁷

Így aztán a végbeliek viszonya a föld népével elég ellentmondásos volt. Egyrészt gyűjtőmedencéjévé vált a végvár a feudális kötelezettségeik elől menekülő jobbágyoknak olyannyira, hogy „a várkapitányoknak adott instrukciók nem egyszer kifejezetten előírják a szökevény jobbágyok visszaköltöztetését”.¹⁷⁸ Másrészt viszont a jobbágysággal való kegyetlenkedés sem ritka, ami abból fakadt, hogy a katonáknak megélhetésüket valamiképp biztosítaniuk kellett.¹⁷⁹ Bár a végvári katonaság túlnyomó részben a jobbágyságból vált ki, mégis súlyos hiba lenne akár céljait, akár pedig ideológiáját a paraszti törekvésekből levezetni. „A végvári katonaság ugyanis — beleértve a végvárakban szolgáló hajdúságot is — különálló társadalmi réteggé alakult, amelynek megvoltak a saját, a nemességétől és a parasztságétól egyaránt eltérő elképzelései és törekvései.”¹⁸⁰

A fizetlenség és a fizetésben mutatkozó egyenlőtlenség teremtette meg az egyik végházból a másikba örökké kóborló ún. bujdosó darabontókat.¹⁸¹ „...mert a kinek nincs mit ennie, s aki oly sokszor hiába könyörgött, annak nem is lehet bűnül felróni, hogy elkeseredésében távozik.”¹⁸² De a végváriak többsége nyomorban és szegénységben is helyén maradt, vállalva a nélkülözéseket.¹⁸³ „Hazánkért és magunk becsületéért lakjuk a végeket” — kiáltották világgá a végbeliek.¹⁸⁴ Itt vallották: „Ha nem harcolunk a török ellen, azt is elveszítjük, ami még a miénk Magyarországból”.¹⁸⁵ S ha egy falat kenyérre sem telt nekik, azért helytálltak; tudták, hogy tőlük függ az ország megmaradása és a szomszéd tartományok biztonsága.¹⁸⁶ „...Olyanok vannak bennök (a végházakban — Sz. I.) — írják 1550-ben —, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök. Sírnak a nyavalyások, de azért helyüket megállják”.¹⁸⁷

¹⁷⁶ HKA HU Fasc. 34. 1577. jan. Fol. 56—57. Humillima Replicatio Francisci Nádasdy ad resolutionem Serenissimi Archiducis. Bécs, 1576. dec. 23.; TAKÁTS SÁNDOR: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914. 419.

¹⁷⁷ FORGÁCH FERENC: Magyar története 1540—1572. Pest, 1866. 258.; DEMKÓ KÁLMÁN: i. m. HK 1914. 429—430.

¹⁷⁸ VARGA JÁNOS: i. m. Bp., 1969. 223.

¹⁷⁹ HKA HU Fasc. 36. 1577. okt. Fol. 321. A magyar kamara tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1577. szept. 4.

¹⁸⁰ SZAKÁLY FERENC: Parasztság és honvédelem. Valóság, 1974. 7. sz. 29.

¹⁸¹ KrA AF 1566. 8. Nr. 3. *Opinio Domini Melchioris Balassa et Francisci Zay.* „Ex Zigeth et Gywla similiter potior pars militum propter insolutionem discessisse...”. HKA HU Fasc. 22. 1571. febr. Fol. 54. Thury György a királyhoz. Kanizsa, 1571. jan. 8.; TAKÁTS SÁNDOR: i. m. Sz 1907. 830.

¹⁸² HKA HU Fasc. 31. 1576. febr. Fol. 104. Kanizsa, 1576, jan. 18. Bornemissza János írja a királynak: „... nullo ex eis retinere possumus in tantum deterriti et abalienati sunt ab isto loco propter tam tardam et raram solutionem...”; TAKÁTS SÁNDOR: Thengöldi Bornemissza János. HK 1915. 417.

¹⁸³ HKA HU Fasc. 27. 1574. júl. Fol. 99. A sepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1574. jún. 11. Balika Lőrinc egri katonáról írja: „... militiae omnem aetatem suam impendisse, saepe cum hoste nominis Christiani viriliter dimicasse, saepe sanguinem profudisse, plagae, vulnera plurima accepisse, nec ullum periculum vitae in hostem pugnando detraxisse...”

¹⁸⁴ TAKÁTS SÁNDOR: Szegény magyarok. Genius kiadás, Bp., é. n. 9.

¹⁸⁵ TAKÁTS SÁNDOR: Bajvívó magyarok. Genius kiadás, Bp., é. n. 9—11.; HÓMAN BALINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. Bp., 1943. 220. „Ha mi nem védjük azt, ami még a miénk — mondotta Nádasdy Ferenc —, az egész ország elvesz”.

¹⁸⁶ HKA HU Fasc. 34. 1577. jan. Fol. 111—112. Ernő főherceg írja Bécsből 1576. december 28-án a kanizsai őrségnek: „Imo salutem et conservationem Patriae, sincere perpendere, in vestra statione fideliter permanere...”; ACSÁDY IGNÁC: i. m. Bp., 1897. 439.; TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922. 15.

¹⁸⁷ TAKÁTS SÁNDOR: Szegény magyarok. Genius kiadás, Bp., é. n. 12.; Ua.: Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp., é. n. 132.

A végvári hősökre értették, hogy „mégsem annyira terméketlen Hungaria földje, hogy az erényeknek kiváló példáit ne szülné”.¹⁸⁸ A végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősie áldozatvállalása és helytállása — gyakran kilátástalan viszonyok között — megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér kifejezésével: „Magyarország egén a pogány holdnak betelését a végbeliek akadályozták meg”.¹⁸⁹

¹⁸⁸ KATONA, STEPHANUS: *Historia Critica Regum Hungariae*. III. Buda, 1798. 44. „... non tamen adeo sterile Hungariae solum, ut non praeclare virtutum exempla gigneret” (Forgách Ferenc); MOE II. 656. A nagyszombati országgyűlés válasza V. Károly követének előadására. 1545. február. „Hungarica natio, quae cum immanissimo hoc hoste aliquot annos ita certavit, ut insignem virtutem et fortitudinis famam apud omnes nationes facile videretur mereri...”

¹⁸⁹ Id. SZEGŐ PÁL: i. m. Bp., 1911. 3.; MAKSAY FERENC: i. m. HK 1956. 1. sz. 142. „A névtelen magyar vitézek tízezrei az ország és a környező területek nem-magyar népeiből jöttekkel együtt... a hősi önfeláldozás örök időre szóló példáit adták harcaikban, amikor hazájukat és vele a népek európai közösségét védték az idegen hódítók ellen...”

DIE AUSBAU- UND ERHALTUNGSKOSTEN DES GRENZFESTUNGSSYSTEMS IN UNGARN IN DER ZWEITEN HALFTE DES XVI. JAHRHUNDERTS

Die ständige Festungsverteidigung und die stehende Armee forderten eine kontinuierliche Bezahlung. Mit der Verlängerung der Verteidigungslinie und dementsprechend mit der rapiden Zunahme der Verteidigungskosten — in umgekehrtem Verhältnis — verminderte sich das Gebiet des Landes und dessen Tragvermögen. Unsere Geschichtsschreibung stellte es schon am Ende des vorigen Jahrhunderts klar, dass die Erhaltungskosten des Söldnerheeres in Ungarn die finanziellen Kräfte des Königtums weit überstiegen. Die finanziellen Anforderungen der Verteidigungslinie wurden einigermaßen von dem Habsburg-König teils aus der Kriegssteuer (Kontribution) der Leibeigenen, teils aus eigenen Mitteln und aus dem Geld der Kronländer bezahlt. Nachdem der Wiener Hof nie über genügend Geld und Soldat verfügte, die Grenzfestungslinie von vielhundert Kilometern aus eigenen Kräften zu verteidigen, wurde die Abwehr der türkischen Angriffe demzufolge in nicht geringem Masse den ungarischen Gutsbesitzern auf dem Grenzgebiet und allen Komitaten zuteil.

Die Habsburger hatten zwar das zentrale Regierungsorgan, die Kammer organisiert, die zur Verwaltung des Finanzwesens diente, doch konnte diese zu jener Zeit ihren Aufgaben noch nicht nachkommen. Die Wirksamkeit der Hofkammer war einerseits durch den ständischen Widerstand, andererseits durch die ständige Geldnot gehindert, und sie machten die zentrale Verwaltung fast formell. Da die Hofkammer die Finanzen nicht zentralisieren konnte, bestrebte sich die Pressburger Ungarische Kammer und seit 1566 neben ihr die Zipser Kammer mithin, die lokalen Einkommen für die Ansprüche Ungarns zu verschreiben. Auch die Versorgung der Grenzfestungen erfolgte aus solchen lokalen Einkommen.

Bei der Erhaltung der Festungslinie kamen überwiegend die Einnahmen aus den Landgütern, die zu den einzelnen Burgen gehörten, in Betracht. Diese Einnahmen waren zweierlei. Ein Teil davon floss in verschiedenen Waren und Naturalabgaben ein, entweder von den Meiergütern oder von den Fronbauern. Der andere Teil war Bargeld und stammte aus dem Zensus der Bauern, ferner aus den kleineren königlichen Nutzniessungen wie Ausschank, Fleischhauerei, Zoll oder aus dem Verkauf der Naturalien.

Die Burgdomänen bestanden aus Ortschaften, die entweder von dem Provisor zentral verwaltet oder den Soldaten statt Sold verteilt waren. Bei der Herausbildung einer Burgdomäne war die Erhaltung der Besatzung und der Festung das Grundprinzip, eben deshalb wurde die Festung auch mit solchen Besitzen begütert, die tief im türkischen Eroberungsgebiet lagen. Die Festungskommandanten spähten wach, ob es in der Nachbarschaft einen Besitz gäbe, der auf die Krone überging, damit sie ihn dann annekieren können. Das eigentliche Novum den früheren Besitzumständen verglichen kann man bei den königlichen Burgdomänen wahrnehmen. Bei diesen war die korporative Erhebung der Einkommen, sowie die Verwaltung und die Verteilung der Einkommen durch den Festungskommandanten oder durch den Fronbote charakteristisch. Die Verwaltung der Einkommen trägt bei der zweiten Gruppe das Gepräge eines Privatbesitzes. Es geschah in diesem Fall, dass ein gewisser Teil — oft ein ziemlich beträchtlicher Teil — des gutsherrlichen Einkommens für die Erhaltung der Festung, für die Versorgung bestimmter Zahl von Soldaten gebunden wurde. Dagegen bezahlte der König den grösseren Teil der Besatzung und auch bei anderen Ausgaben einen Beitrag entrichtete.

Die Reihe der königlichen Festungen nahm durch die Beschlagnahme, Enteignung oder vertragliche Übernahme der Kirchenbesitze bedeutend zu. Nur das bewaffnete Kriegsvolk war imstande, die Eroberungsgebiete, wo der Adel seine Rechte nicht gelten lassen konnte, einigermaßen zu beaufsichtigen. Unsere Geschichtsschreibung war lange Zeit der Meinung, dass die Verwüstung des Eroberungsgebietes nur auf die Rechnung der Türken zu setzen sei. In den Aktionen der Soldaten müssen wir nicht nur die Verwüstung des türkischen Hinterlandes, die Zerstörung der ökonomischen Basis der Türken wahrnehmen, sondern wir müssen auch damit rechnen, dass diese Aktionen mit dem Zugrundegehen der ungarischen Leibeigenen im Eroberungsgebiet und mit der Vernichtung

ihrer Produktivkräfte gleichbedeutend waren. Wir müssen aber auch das ersehen, dass die Soldaten der ungarischen Grenzfestungen mit ihrer Tätigkeit, dass sie die Dörfer des Eroberungsgebietes verwüsteten, zugleich die Verpflegung der Türken und — aus Mangel an Verpflegung — auch ihre Vorrückung verhinderten.

Die Burgdomänen wurden oft — zum türkischen Vorbild — statt Sold unter dem Soldatenvölk verteilt. Der Officialis hatte in Friedenszeiten die Aufgabe, das Meiergut zu verwalten, die Naturalleistungen des Dorfes einzutreiben, und in der Kriegszeit schloss er sich auf Befehl des Vogtes mit allen seinen Reitern zu der Festungsbesatzung an. Diese Form der Besitze für begrenzte Zeit trug ohne Zweifel die Kennzeichen des türkischen Besitz-Systems, die Zeichen des Spahi-Besitzstandes an sich.

Die Labilität des Besitzstandes der Burgdomänen wurde grösstenteils durch die türkische Verwüstung hervorgerufen. Der andere Grund dafür liegt darin, dass die Habsburger zwischen 1536 und 1600 fast das ganze ungarische Krongut den Händen der Grossherren überliefern liessen.

Die Leibeigenen der Burgdomänen lebten unter der unmittelbarsten Militärkontrolle, deren Lebensinteresse die „beharrlichste“ Erhebung der Einkommen war, die oft zur Ausplünderung ging. Sie wurde auch dadurch gefördert, dass die zweierlei Steuerleistung die Soldaten schlechthin zur maximalen Erhebung der Renten bewegte. Die Früchte, die von den Meiergütern eingebracht waren oder aus den Feudalleistungen der Leibeigenen stammten, bildeten keine Waren, sondern sie dienten teils zur sofortigen Verpflegung der zugenommenen Festungsbesatzung, teils zum Reservevorrat für die Zeit einer eventuellen Belagerung.

Bei der Erhaltung der Festungen war der Zehnte ein wichtiger Faktor, den der Bischof von den Leibeigenen seiner Diözese erhielt. Da die Kirche wegen der Nähe der Türken die Einhebung des Zehnten immer schwerer besorgen konnte, bestrebte sie sich das Zehnteinhebungsrecht zu vermieten. Seit der Mitte des XVI. Jahrhunderts bildeten die Zehnten, die an die Ungarische Kammer vermietet waren, eine der wichtigsten Basen zur Versorgung der Festungen. Der Souverän stellte die Einkommenergänzung durch die Kammer an. Es ging in dem damaligen anfänglichen Stadium der Zentralisierung der Finanzverwaltung auf zweifache Weise vor sich. Einmal wies die Kammer eine bestimmte Summe an. Ein andere Mal — und das war typischer — hat sie die Staatssteuer gewisser Gebiete zugewiesen.

Die bürgerliche Geschichtsschreibung betonte es immerfort, dass das Geld und die militärische Hilfe vom Auslande beim Standhalten der Verteidigungslinie eine entscheidende Rolle spielte, was direkt oder indirekt den Habsburgern zu danken war. Die Habsburger verschufen für die Zwecke des Krieges gegen die Türken allerdings auch Geld und Soldaten vom Ausland. Die Last der Verteidigung trug Ungarn nicht allein; dabei wurde das Land von den deutschen Reichsständen — überwiegend in ihrem eigensten wohlverstandenen Interesse — unterstützt. Die Bewilligungen der Reichstage bedeuteten aber nicht die Unterstützung, die das Schicksal der Verteidigung Ungarns determiniert hätte. Das effektiv eingeflossene Geld stand er bewilligten Summe weit nach und nur ein Bruchteil der Ganzen wurde endlich von der Wiener Hofkammer auf die Verteidigung Ungarns gewendet.

Der Wiener Hof konnte die Grenzverteidigung gegen die Türken aus eigenen Kräften nicht finanzieren und so war er gezwungen, sie im bedeutenden Masse auf Ungarn und auf die Stände der österreichischen, tschechischen und mährischen Länder abzuwälzen. Die Stände bewilligten aber die Steuer und die Soldaten gegen die Türken zögernd, in Furcht vor dem Herrscher. Mit der Einhebung der bewilligten Steuern beeilten sich die ständischen Organe nicht zu sehr, die militärische Potenz des gestellten Heeres war ungenügend und auch seine Kampflust stand auf einem niedrigen Niveau.

Die Vertreibung der Türken auf dem Höhepunkt ihrer Macht überstieg die Kräfte der Habsburger in der Mitte des XVI. Jahrhunderts, als sie von den Kriegen gegen Frankreich und von den inneren Gegensätzen des Deutschen Reiches beansprucht waren. Das Reich der Habsburger verzichtete — wegen anderseitiger Verpflichtungen — auf das Zurückdrängen der türkischen Eroberer, und es wendete auch auf das Anhalten des Feindes nicht so viel Kraft, wie es ihm seine Möglichkeiten am Anfang hätten gestatten können. Ferdinand I. konnte — mit der Reichshilfe — die Linie Komárom (Komorn) — Esztergom (Gran) — Léva (Lewantz) — Tokaj behalten, das bedeutete, von dem Standpunkt Ungarns aus betrachtet, die Beharrung des Kriegszustandes.

Die Soldaten der Grenzfestungen bekamen ihre Besoldung nur verspätet, mit grossen Aussetzungen, und es kam sogar vor, dass sie jahrelang ohne Sold blieben. Tausende von Briefen, von Gesuchen und anderen Schriften klagen die Unbezahltheit, das ständige Frieren und Hungern, wovon die Soldaten meistens nur dadurch gerettet waden, dass sie bettelten. Die Mehrzahl der Soldaten hielt aber — die Entbehrungen auf sich genommen — auch in Not und Eled stand.

TARTALOM

<i>Olajos Teréz: Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveéhez Theophylaktos Simokattés elbeszélésében</i>	3
<i>Kristó Gyula—H. Tóth Imre: A legrégebbi Naum-legenda és a magyar honfoglalás</i>	13
<i>Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében</i>	21

A kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja
Műszaki szerkesztő Gaál Endre

A kézirat nyomdába érkezett 1976. Megjelenés 1977. Példányszám 425. Terjedelem 4,5 (A/5) ív
Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint

76-4872—Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató